

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Kateřina Rysová

Vliv valence predikátového slovesa na slovosledné uspořádání
adverbiálií

The effect of the valency characteristics of the predicate verb on
the syntactic order of adverbials

Praha 2009

Vedoucí práce: PhDr. Šárka Zikánová, Ph.D.

Děkuji vedoucí práce i všem konzultantům za cenné odborné připomínky.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Sedlici 28.7.2009

Kateřina Rysová

Anotace

Klíčová slova: slovosled, valence, volná slovesná doplnění, adverbialia, systémové uspořádání.

Cílem práce je ověřit bezpříznakové pořadí vybraných kontextově nezapojených adverbialíí (volných slovesných doplnění) v češtině v závislosti zejména na jejich valenčnosti, sémantice, formě, délce a typu výpovědi, v níž se nacházejí. Výsledky práce byly získány na základě jazykové analýzy více než 1 700 výpovědí z dat *Pražského závislostního korpusu*.

Ukázalo se, že faktor slovesné valence se do bezpříznakového slovosledného pořadí adverbialíí promítá silněji než vliv jejich sémantiky (příslušnosti k sémantické kategorii, např. místa, času, způsobu apod.). V základním slovosledu stojí v češtině nejprve nevalenční (fakultativní) kontextově nezapojená adverbialia, až po nich valenční (obligatorní). O pořadí nevalenčních (nevětně vyjádřených) adverbialíí rozhoduje jejich sémantika. Valenční kontextově nezapojená adverbialia mají oproti nevalenčním také zřetelně silnější tendenci vyskytovat se v roli vlastního rématu v aktuálním členění. Nevalenční kontextově nezapojená adverbialia se přitom vyskytují jak v antepozici, tak v postpozici, valenční v postpozici. Podobně jako valenční adverbialia vystupuje ve slovosledu však i nevalenční adverbialie vyjadřující směr (kam). Na postavení kontextově nezapojeného adverbialia ve slovosledu má částečně vliv i jeho forma (nevalenční adverbialia bývají častěji než nevalenční předložková spojení v antepozici), délka (adverbialia v antepozici bývají v průměru o slovo kratší než v postpozici) a typ výpovědi (ve výpovědi s řídícím slovesem na druhém místě stávají kontextově nezapojená adverbialia v postpozici, ve výpovědích typu objevení se na scéně v antepozici).

Abstract

Key words: word order, valency, free verbal modifications, adverbials, systemic ordering.

The aim of the thesis is to verify the unmarked sequence of the chosen contextually unbounded adverbials (free verbal modifications) in Czech depending on, particularly, valency, semantics, form, length and the type of utterance in which they occur. The results of the thesis were gathered from linguistic analysis of more than 1,700 utterances from the data of the *Prague Dependency Treebank*.

It was shown that the factor of the verbal valency works stronger in the unmarked word order sequence than the influence of their semantics does (the membership in the semantic category, for example, of locus, time, manner and so on). In the basic word order in Czech, there are firstly the optional contextually unbounded adverbials and only then the obligatory ones. It is their semantics that decides the order of the optional adverbials (not expressed by the dependent clause). In contrast to the optional adverbials, the obligatory contextually unbounded adverbials also have clearly stronger tendency to appear in the role of the actual rheme in the functional sentence perspective. At the same time, optional contextually unbounded adverbials occur in both the anteposition and postposition, the obligatory ones in the postposition. However, similar behaviour as that of the obligatory adverbials may be also observed for the optional adverbial expressing direction (to where). The position of the contextually unbounded adverbial in the word order is also partially influenced by its form (the optional adverbials occur in the anteposition more often than the optional prepositional phrase), length (in average, the adverbials in the anteposition tend to be one word shorter than in the postposition) and the type of the utterance (in the utterance with the predicate in the second place, the contextually unbounded adverbials tend to stand in the postposition, while in the “appearance-on-the-scene” type of utterances in the anteposition).

Seznam zkratek

AČ	aktuální členění
AČV	aktuální členění větné
Ad	adverbiále
CAUS	volné slovesné doplnění vyjadřující příčinu
CAUS-f	fakultativní volné slovesné doplnění vyjadřující příčinu
DIR3	volné slovesné doplnění vyjadřující směr (kam)
DIR3-f	fakultativní volné slovesné doplnění vyjadřující směr (kam)
DIR3-o	obligatorní volné slovesné doplnění vyjadřující směr (kam)
DVS	dvourovinná valenční syntax
FGP	funkční generativní popis
FPV	funkční perspektiva větná
IC	intonační centrum
LOC	volné slovesné doplnění vyjadřující místo (kde)
LOC-f	fakultativní volné slovesné doplnění vyjadřující místo (kde)
LOC-o	obligatorní volné slovesné doplnění vyjadřující místo (kde)
MANN	volné slovesné doplnění vyjadřující způsob
MANN-f	fakultativní volné slovesné doplnění vyjadřující způsob
MANN-o	obligatorní volné slovesné doplnění vyjadřující způsob
PDT	Prague Dependency Treebank, Pražský závislostní korpus
R	réma
SU	systémové uspořádání
T	téma
TWHEN	volné slovesné doplnění vyjadřující čas (kdy)
TWHEN-f	fakultativní volné slovesné doplnění vyjadřující čas (kdy)
VD	výpovědní dynamičnost

Předmluva

Slovosled slouží k tomu, abychom si rozuměli.¹ Tvoříme-li pro kohokoli jakékoli jazykové sdělení, musíme je v každém případě vyjádřit jako řetězec slovních tvarů a jim odpovídajících významů, které určitým způsobem lineárně uspořádáme. Určitým způsobem znamená způsobem, který je v daném jazyce obvyklý, tj. který očekávají rodilí mluvčí tohoto jazyka a pomocí něhož jsou tito mluvčí také schopni získat zpět myšlenku vloženou do řetězce na začátku.

Řadit za sebe vybrané slovní tvary nejde v žádném jazyce nahodile. V každém jazyce existují více či méně pevná pravidla, jak lze jazykové sdělení slovosledně postavit, abychom jím v komunikaci dosáhli zamýšleného cíle. Rodilí mluvčí si tato pravidla brzy osvojí a úspěšně je při dorozumívání používají při kódování i dekódování všech sdělení ve svém jazyce. Cizinci s nimi však někdy mívají nepřekonatelné problémy. Pravděpodobně proto, že pravidla pro slovosled fungují v každém jazyce do určité míry jinak, ale i proto, že v jednom jazyce se takových pravidel uplatňuje vždy několik, jsou však různě silná, mají různý dosah, mohou působit i proti sobě a pro cizince není vždy snadné rozhodnout, které z pravidel v jaké situaci převáží. Existují totiž slovosledná pravidla odvíjející se například od formy výrazu, od jeho fungování v gramatice jazyka, ale také pravidla týkající se věcného významu výrazu či způsobu, jakým chce daný výraz momentálně použít mluvčí.

Cizinec navíc může operovat pouze s pravidly, která již odhalila a popsala lingvistika, ale tato pravidla se ne vždy musí zcela shodovat se skutečnými zákonitostmi jazyka v tom rozsahu, v němž v daném jazyce panují. Rodilý mluvčí má tu výhodu, že s těmito „vnějšími“, tj. z jazyka lingvisticky vyabstrahovanými pravidly, nemusí pracovat vůbec, protože daný jazyk a jeho zákonitosti ovládl nějakým (lingvistice dosud ne zcela bezpečně známým) způsobem v podstatě sám. Rodilý mluvčí je tak schopen stavět slovosledný jazykový řetězec z forem nesoucích informace „intuitivně“, ale kompetentně a zpravidla tak, aby byl výsledný řetězec v dané komunikační situaci plně funkční.

Lingvistice se však dosud ještě ne zcela podařilo odhalit a popsat všechny tyto slovosledné zákonitosti, které každý rodilý mluvčí denně a zpravidla bez problémů používá. V lingvistickém popisu je proto někdy vhodnější spíše než o pravidlech mluvit o tendencích, převažujících způsobech nebo obvyklostech, které se uplatňují ve slovosledu určitého jazyka.

¹ Tato práce vznikla za podpory projektu GA ČR 405/09/0729 „Od struktury věty k textovým vztahům“

Ke slovosledu existuje mnoho lingvistických teorií, které se v mnohém shodují, někdy se však také diametrálně rozcházejí. Dosud tak není úplně jasné, jaké faktory a v jaké míře mají na slovosled vliv. I proto vzniká tato diplomová práce zabývající se slovosledným uspořádáním adverbialíí v češtině. Jejím cílem je vysledovat základní tendence vybraných typů adverbialíí zaujímat v českém slovosledném řetězci určité pozice. Práce by měla odpovědět na otázku, zda takové tendence adverbialíí v českém slovosledu vůbec existují, popř. jaké jsou a na čem závisí. Naváže tak na výzkumy provedené zejména v 80. letech 20. století zabývající se hlavně tzv. systémovým uspořádáním. Tuto teorii by měla doplnit především o poznatky k případnému vlivu slovesné valence na postavení adverbialíí v české výpovědi.

Teoretická část

1 Pojem slovosled

Slovosled je způsob řazení jazykových jednotek lineárně za sebe, který slouží jako jeden z prostředků pro vytváření komunikačně použitelných, srozumitelných a gramaticky přijatelných výpovědí daného jazyka. O slovosledu tak hovoříme na určité úrovni řazení jednotek – a to v souvislosti nejen se slovy, ale i větnými členy, skupinami či frázemi (slovosledem však nenazýváme např. řazení fonémů nebo vět za sebe) – srov. k tomu *Mluvnice češtiny 3* (1987: 600): „O slovosledu mluvíme v souvislosti s pravidly a schémata lineárního uspořádání těch větných složek, které jsou v rámci výpovědi vzájemně přemístitelné, tedy v souvislosti se slovy a jednotkami vyššími, jako jsou větné členy, skupiny nebo fráze (z jednotek nižších než slovo lze ojediněle přemísťovat morfémy, např. zvrátané *se, si*). V souvislosti s hlavními a vedlejšími větami souřadně nebo podřadně spojenými do jednoho větného celku mluvíme pak speciálně o větosledu.“

Slovosled každého jazyka je do určité míry vázán jistými pravidly. Ta se však v různých jazycích navzájem liší, respektive liší se zejména míra jednotlivých vlivů, s níž se v daném jazyce určitá slovosledná pravidla uplatňují. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 600) mluví v této souvislosti o tzv. slovosledných činitelích: „Za slovosledné činitele považujeme ty složky jazykového systému, které se – vedle svých ostatních funkcí, které v jazyce mají – významným způsobem uplatňují při transformování jazykových obsahů do jejich linearizované podoby. Tyto činitele mají natolik obecnou povahu, že je lze považovat za jazyková univerzália, a to alespoň v rámci současných indoevropských jazyků. Uvedené jazyky se co do inventáře slovosledných činitelů v podstatě shodují. To, čím se jejich slovosledné soustavy mohou vzájemně lišit, a to i velmi výrazně, je hierarchie slovosledných činitelů, protože právě ta je podmíněna konkrétním jazykovým systémem.“

2 Slovosled v češtině

2.1 Slovoslední činitelé v češtině

Podle *Mluvnice češtiny 3* (1987: 601n) je český slovosled ovlivňován v první řadě působením aktuálního členění a faktorem sémantickým (stupněm tzv. výpovědní dynamičnosti), dále se v něm uplatňuje vliv gramatické stavby výpovědi, vliv rytmické stavby výpovědi a vliv stylu (funkčního nebo individuálního autorského), který však hierarchii předchozích slovosledných činitelů může měnit. Tito činitelé přitom na český slovosled působí obecně, tj. uplatňují se ve všech českých výpovědích.

Vedle toho mluvnice popisuje tzv. základní slovosled, který se ovšem týká výpovědí jen některých – izolovaných, kontextově nezávislých. V nich je hierarchie slovosledných činitelů v určitých ohledech jiná. Základem je pozice větných složek na sémantické stupnici výpovědní dynamičnosti, dále záleží na mnoha jiných faktorech, zejména na typu větnésémantické kategorie (agens, patiens atd.), na slovnědruhové sémantice, lexikální sémantice slovních skupin, pravidlech spoluvýskytu sémantických kategorií a dalších faktorech. Pro základní slovosled je také rozhodující záměr mluvčího a komunikativní perspektiva.

Vedle toho mají podle mluvnice na základní slovosled vliv i jiní, vedlejší činitelé. Mezi ně patří slovnědruhová příslušnost větného členu, větnost / nevětnost jeho vyjádření, intenčnost / neintenčnost vztahu k slovu dominujícímu (týká se kvalifikujících adverbíí typu *rychle, důvěřivě* apod.) a sémantická konkrétnost / všeobecnost větného členu.

2.1.1 Aktuální členění

2.1.1.1 Úvod do problematiky

Aktuální členění (v jiné terminologii informační struktura věty nebo funkční perspektiva věty) je považováno za složku větného významu. Jeho teorie vychází z toho, že obsah každé věty (potažmo výpovědi) je rozčleněn do jednotlivých větných částí podle toho, jakou funkci mají tyto části v komunikaci. Podle této funkce jsou také jednotlivé větné složky lineárně uspořádány (až na výjimky, které způsobí vliv jiných slovosledných činitelů – např. gramatický činitel v češtině způsobuje, že shodný přívlastek stojí zpravidla před substantivem, které rozvíjí, i když aktuální členění by tuto dvojici ve slovosledu otáčelo, kdyby jeho vliv na postavení přívlastku v češtině byl silnější než vliv působení gramatiky). Vliv aktuálního členění je však pro slovosled v češtině (až na výjimky) rozhodující. Způsobuje například, že odpověď na následující dvě otázky bude pokaždé jinak slovosledně uspořádaná (tj. zároveň obsah výpovědi bude vždy rozložen jinak):

Otázka A

Co je nového?

Odpověď A

Pavel včera přijel domů.

Otázka B

Kdy přijel Pavel domů?

Odpověď B

Pavel přijel domů včera.

Teorie aktuálního členění je postavena na tom, že téměř každou větu (a výpověď) lze rozdělit na dvě základní části – na část, o které se mluví (téma / základ / východisko), a na část, která o první části něco vypovídá (réma / jádro). Např. ve výpovědi *Pavel prohrál v kartách* vypovídáme o *Pavlovi*, a sice to, že *prohrál v kartách*.

Obě tyto větné části bývají ještě charakterizovány z hlediska toho, jak (zda) zná jejich obsah adresát výpovědi, respektive z hlediska toho, do jaké míry o jednotlivých částech věty mluvčí předpokládá, že jejich obsah adresát bude znát.

Tematická část bývá adresátovi známá, rematická část pro něj bývá neznámá, přináší mu nové informace. Výpověď se tak v češtině tvoří obvykle tak, že mluvčí začne hovořit o něčem, co adresát zná (tj. co adresát i mluvčí mají ve vědomí společně), a naváže na to novou informací, sdělí něco, co adresát dosud nevěděl – např. mluvčí i adresát znají *Pavla*, mluvčí však oproti adresátovi ví, že (*Pavel*) *prohrál v kartách*.

Tematická část věty (a výpovědi) tak bývá nějakým způsobem zapojena do kontextu – buď se o jejím obsahu (o *Pavlovi*) dříve mluvilo, a proto jej adresát dokáže bezpečně identifikovat, nebo nemluvilo, ale mluvčí si je jistý, že adresát ví, o koho se jedná (kterého *Pavla* má mluvčí na mysli) – *Pavel* může např. stát opodál nebo mluvčí a adresát jiného *Pavla* společně neznají apod. Někdy se proto uvádí, že tematické složky bývají tzv. kontextově zapojené – buď do kontextu jazykového nebo situačního (v širokém slova smyslu). Rematické složky jsou oproti tomu kontextově nezapojené, tj. dříve se o nich nemluvilo ani je nelze určit ze situace.

2.1.1.2 Teorie spojené s aktuálním členěním

2.1.1.2.1 Vilém Mathesius a jeho předchůdci

Skutečnosti, že se věta dá členit na dvě základní složky, si všiml již Aristoteles (používal pojmy subjekt a predikát). V 19. století se touto problematikou začal zabývat Henri Weil, který zavedl pojmy psychologický subjekt a psychologický predikát. O velký rozvoj bádání v tomto směru se zasloužil ve 20. století zejména Vilém Mathesius, autor pojmu aktuální členění větné. Mathesius k tomu v publikaci *Čeština a obecný jazykozpyt* (1947: 380n) uvádí: „Významová stavba výpovědi aktualizuje jazykový materiál tak, aby odpovídal zvláštnímu úkolu, který mu mluvčí nebo pisatel ukládá v konkrétních promluvách. [...] Věta, gramaticky složená z podmětu a přísudku, se významovou výstavbou aktuálně člení ve východisko výpovědi a v její jádro.“

2.1.1.2.1.1 Objektivní a subjektivní pořad

V souvislosti se slovosledem mluví Mathesius také o tzv. objektivním a subjektivním pořadu. Objektivní pořad mají podle něj výpovědi, které ve slovosledu dodržují pořadí téma – réma, tj. vycházejí z toho, co zná mluvčí i adresát, a poté přidávají složky, jejichž obsah je pro adresáta nový. Výpovědi, které mají pořadí obrácené, tj. réma – téma, označuje Mathesius (1930: 117) jako výpovědi s pořadem subjektivním: „[...] pořad, v kterém se kladou ve větě obě základní části výpovědi, thema a jádro, [může být] v zásadě dvojí. Ve větách pronášených klidně bývá kladeno nejprve thema a pak teprve jádro výpovědi (pořad objektivní), kdežto při tvrzení vzrušenějším bývá pořad opačný, nejprve jádro výpovědi beze vsí přípravy a pak teprve thema (pořad subjektivní).“

K tomu uvádí *Mluvnice češtiny 3* (1987: 558): „Subjektivní a objektivní pořad jsou dva základní typy AČ [aktuálního členění]. Pořadu objektivního se v češtině užívá v klidném konstatování, klidném vypravování a ve výkladu, zatímco pořad subjektivní charakterizuje vyjadřování důrazné a často také zabarvuje výpověď emocionálně. [...] Nelze však subjektivnost pořadu AČ s emocionalitou ztotožnit zcela. Např. v dialozích a v nepřípravených mluvených projevech vůbec stojí R [réma] často i na začátku výpovědi a přitom nelze vždy říci, že by šlo o projev emocionálně zabarvený, např. *A v Praze jsem také byla. – Drčlo do ní to auto*; R je ovšem i v těchto případech vždy výrazně signalizováno intonací. Subjektivní pořad jiného typu než příklady právě uvedené mívají počátkové výpovědi krátkých zpráv v denním tisku a čtených zpráv v televizním zpravodajství ([...] např. *ABC mladého řečníka se jmenovalo školení, které pro ostravské svazáky připravil městský výbor SSM. – Další umělá družice Země Kosmos 897 byla vypuštěna v Sovětském svazu.*“

V češtině tedy existují dva základní postupy stavění výpovědi. Buď od známého k neznámému, nebo od neznámého ke známému. Jako základní a přirozenější je přitom označován postup od tématu k rématu, tedy od poznaného k novému. Objektivní pořad je proto také považován za bezpříznakový, subjektivní za příznakový.

2.1.1.2.2 Jan Firbas a jeho pokračovatelé

Po Mathesiovi se aktuálním členěním začal zabývat zejména Jan Firbas, který místo pojmu aktuální členění používá funkční perspektiva větná (FPV). Rozdělení výpovědi na téma a réma zjemňuje a dále diferencuje – pracuje s výpovědní dynamičností (VD).

2.1.1.2.2.1 Výpovědní dynamičnost

Firbas chápe výpověď jako řetězec obsahů, z nichž každý přispívá k její sdělnosti, závažnosti jejího sdělení, respektive k její dynamičnosti jinou měrou. Rozlišuje tak různé stupně výpovědní dynamičnosti. Složky tematické vidí přitom jako složky nejméně dynamické, složky rematické jako nejvíce dynamické. Vzrůstající dynamičnost výpovědi přitom Firbas chápe jako postupnou a pozvolnou. Mezi tématem a rématem výpovědi pak rozlišuje ještě tzv. přechod, ve kterém stojí verbum finitum plnicí průvodní funkci rématu. Ve své stati *Ze srovnávacích studií slovosledných* Firbas (1962: 163) uvádí: „Složkami základovými rozumíme ty složky, které tlumočí skutečnosti, z nichž větné výpovědi myšlenkově vychází, ty složky, které ve větě nejméně rozvíjejí danou promluvu a které jsou proto ve větě ze všech složek výpovědně nejméně dynamické. Složkami jádrovými naproti tomu rozumíme ty složky, které ve větě promluvu nejvíce rozvíjejí, nejvíce posunují kupředu, které ve větě jeví největší výpovědní dynamičnost. Z hlediska intenzity výpovědní dynamičnosti stojí mezi složkami základovými a jádrovými složky přechodové.“

O tom, které části výpovědi jsou méně dynamické než jiné, respektive které jsou tematické a které rematické, rozhodují podle Firbasovy stati *On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective* (1971: 135n) tři hlavní faktory: kontext, sémantika a lineárnost – srov. k tomu i Ludmila Uhlířová v *Mluvnici češtiny 3* (1987: 557): „Souhra těchto tří obecných činitelů je řízena východisky a záměry komunikačního aktu a uplatňuje se v rámci možností daných konkrétním jazykovým systémem [...]. Hierarchicky nejvýše z uvedených činitelů stojí kontext. Zásadní důležitost kontextu [...] vyplývá z toho, že se AČ týká nikoli izolované věty, nýbrž věty začleněné do komunikačního procesu. Sémantické obsahy se uplatňují pouze u těch větných složek, které nejsou zasaženy kontextem. Lineárnost se prosazuje tehdy, pokud proti ní nepůsobí ani kontext, ani sémantická stavba větná – v hierarchii činitelů stojí tedy nejnižše. Její působení přímo souvisí s lineárním (časovým) průběhem komunikace: v závislosti na lineárním průběhu se rozvíjí, narůstá a modifikuje i obsah sdělení, takže prvek, který je na lineární ose více vpravo, je sdělně závažnější než prvek, který před ním předchází (pokud ovšem jeho sdělná důležitost není ovlivněna kontextem a/nebo sémantikou).“

Na tomto základě rozlišuje *Mluvnice češtiny 3* (1987: 557) také tři vrstvy aktuálního členění – základní vrstvu, na jejíž úrovni se zcela odhlíží od působení kontextu a v níž je rozhodující sémantika jednotlivých složek; kontextovou vrstvu, v níž mají všechny kontextově zapojené prvky menší výpovědní dynamičnost než kontextově nezapojené, a to

bez ohledu na jejich sémantickou povahu; důrazovou vrstvu (neboli tzv. výpovědi druhé instance), v níž se uplatňuje pouze kontext.

2.1.1.2.2 Vymezení kontextové zapojenosti ve „firbasovském“ pojetí

Mluvnice češtiny 3 (1987: 552n), která v kapitolách o slovosledu a aktuálním členění pracuje s „firbasovským“ pojetím, rozlišuje tři hlavní druhy kontextu – jazykový, situační a zkušenostní. Jazykový (neboli slovní) kontext poskytují výpovědi jedna nebo více výpovědí předešlých, eventuálně také výpověď následující. S narůstající vzdáleností v textu zároveň působení jazykového kontextu pro témata výpovědí slábne.

Situační kontext poskytuje výpovědi daná komunikační situace. Obsahuje fakta, která se sice neobjevila v kontextu jazykovém, ale vyplývají ze situace a mluvčímu i adresátovi jsou známá. Mluvnice dále rozlišuje ještě tzv. kontext bezprostředně situační (který spolu s jazykovým kontextem tvoří tzv. kontext aktuální) a tzv. širší kontext situační, do něhož patří hlavně tzv. kulisy, tj. údaje o časovém nebo prostorovém umístění děje.

Zkušenostní kontext obsahuje znalosti, které mají společné mluvčí a adresát. Předpokládá se, že oba sdílejí určitý objem poznatků „o světě“ a z nich mohou v komunikaci vycházet jako z údajů známých.

Mluvnice tak rozlišuje užší a širší pojetí kontextu. Do užšího pojetí (s nímž ve svých výkladech pracuje) spadají jen prvky aktuálního kontextu, to znamená prvky známé z kontextu jazykového a z bezprostřední komunikační situace. Ostatní prvky (vyplývající ze širšího kontextu), tj. časové a místní kulisy a „znalost světa“, jsou zde považovány za kontextově nezapojené.

Zároveň *Mluvnice* (1987: 553) upozorňuje na fakt, že „známost“ prvku nemusí vždy korespondovat s jeho kontextovou zapojeností: „Prvky známé nemusí být vždy prezentovány jako kontextově zapojené. Např. ve sdělení *Přijdeš dnes, nebo zítra? – Přijdu dnes* je prvek *dnes* v odpovědi na otázku sice známý, protože se vyskytl již v otázce, avšak je z kontextu ‚vypojen‘ a představuje vlastní cíl sdělení. Prvky kontextově zapojené a stejně tak prvky známé v pojetí zde uvedeném nelze ztotožňovat s T [tématem].“

V rozhodování o kontextové zapojenosti určitých složek se zde zároveň připouští i jistá míra subjektivity – srov. k tomu *Mluvnice češtiny 3* (1987: 553): „Při posuzování známosti prvku nelze zcela vyloučit ani subjektivní faktor. [...] Citlivost na kontext je individuální vlastností komunikantů.“

Znamé prvky se přitom ve výpovědi nemusí vyskytovat vůbec – srov. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 554): „Přítomnost složek známých (kontextově zapojených) ve výpovědi je pouze fakultativní, pro členitelnost výpovědi na T a R není rozhodující. V češtině nejsou nikterak výjimečné výpovědi, které nejeví žádný příznak kontextové zapojenosti, a přesto se na tematickou a rematickou část pravidelně člení (je v nich vyjádřen úplný T – R nexus). Opozice známého – nového prvku v T, ale i v R má však důsledky pro možnosti využití věty v různých typech kontextů a v tomto smyslu je pro AČ relevantní.“

2.1.1.2.2.3 Základní rozložení výpovědní dynamičnosti

Základní rozložení výpovědní dynamičnosti je podle Firbase takové rozložení, které by nastalo, pokud by na výpověď vůbec nepůsobil kontext. Uplatňoval by se v něm tak pouze vliv sémantiky jednotlivých částí výpovědi a vliv lineárnosti. Firbasovy poznatky z této oblasti obsažené v několika jeho statích shrnuje Uhlířová v *Mluvnici češtiny 3* (1987: 569): „Na základní stupnici VD jsou sdělné složky uspořádány zleva doprava tak, že každá následující složka má vyšší stupeň VD než složka před ní předcházející; pro umístění každé složky na stupnici (pro její stupeň VD) je určující její sémantický obsah. Základní stupnice VD je teoretický konstrukt. V kontextově nezapojených (nebo minimálně zapojených) českých větách se základní stupnice realizuje zpravidla slovosledně [...]“

Mluvnice češtiny 3 přitom uvádí dva typy stupnic základního rozložení výpovědní dynamičnosti. Každý typ se týká jiného druhu výpovědí / vět. Rozlišuje totiž tzv. věty scénické, ve kterých je nejprve uvedena „scéna“ pomocí tzv. kulis (zpravidla místních a časových) spolu s tím, co se na této scéně bude dít (sloveso objevování / objevení se na scéně, existence na scéně, mizení ze scény), a nakonec se objevuje nejdynamičtější prvek – co konkrétně na scénu přichází nebo na ní je nebo z ní odchází (např. *Včera si na hřišti hrál náš Pavel. / Z centra pozornosti uniklo náhlé snížení cen.*).

V ostatních typech výpovědí (tj. nescénických výpovědích) vypadá základní stupnice výpovědní dynamičnosti podle *mluvnice* (1987: 571) takto:

scéna (kulisy)

agens/nositel

děj/stav

specifikace

další specifikace

Typy specifikací přitom mluvnice rozřazuje podle stoupající výpovědní dynamičnosti tímto způsobem:

čas

kdy

odkdy

dokdy

jak často

jak dlouho

místo

prostředek

beneficiens

patiens

podmínka

příčina

účel

Takové rozložení výpovědní dynamičnosti by podle *Mluvnice češtiny 3* mělo odpovídat i základnímu (objektivnímu) pořádku slov v češtině. Proto bývá český slovosled také označován jako sémantický. Povrchový slovosled však může být realizován i jinak, než jak předpokládá stupnice výpovědní dynamičnosti – srov. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 572): „Vztah stupnice VD k slovosledu je následující: pořadí prvků na stupnici VD nelze ztotožnit [...] se slovosledným uspořádáním slov, slovních spojení nebo větných členů ve výpovědi. Sémantický obsah specifikací (rematických složek) signalizuje jejich stupně VD nezávisle na slovosledu, tj. i tehdy, je-li jejich slovosledné uspořádání odlišné od uspořádání podle stupňů VD, např. při subjektivním pořadí výpovědi, v atributivních spojeních (s ustáleným nebo obvyklým slovosledem), v mluvených projevech s uvolněnou syntaktickou stavbou atd. Nicméně empirie ukázala, že ve výpovědích s objektivním pořadem, v nichž není žádný prvek zdůrazněn, a to zejména v jazyce psaném (kde je úloha zvukových prostředků potlačena a slovosled je zpravidla jediným hlavním výrazovým prostředkem AČ) se slovosled specifikací (rematických složek výpovědi) shoduje s pořadím specifikací na stupnici VD. V tomto smyslu se někdy mluví o sémantickém charakteru českého slovosledu.“

Firbas (1971: 137) v této souvislosti poznamenává, že ne všechny větné složky mají stejnou schopnost stupeň výpovědní dynamičnosti signalizovat. Pokud jsou kontextově nezapojené, určuje stupeň výpovědní dynamičnosti jejich sémantika, popř. faktor lineární, tj. zda jsou umístěny ve výpovědi více vlevo či více vpravo: „Not all semantic contents and relations, however, are capable of signalling degrees of CD in the way indicated above. There are evidently also such types of semantic content as let the linear arrangement itself determine the degrees of CD. Thus a contextually independent infinitive of purpose carries a lower degree of CD when occurring initially than when occurring finally (*In order to see him, he went to Prague, He went to Prague in order to see him*). Similarly, with the indirect and direct object, provided they are contextually independent, the one coming later within the linear arrangement carries a higher degree of CD (*He gave a boy an apple, He gave an apple to a boy*).”

Otázkou však zůstává, proč některé kontextově nezapojené složky jsou schopny signalizovat stupeň výpovědní dynamičnosti jasně svou sémantikou, a jiné ne (stupeň jejich výpovědní dynamičnosti se pak odvozuje hlavně od toho, kde taková složka právě ve výpovědi stojí). Uhlířová zmiňuje v *Mluvnici češtiny 3* (1987: 574) jako možného původce tohoto nepoměru slovesnou valenci: „Otázka, jaký je vztah mezi sémantickými obsahy, které jsou při kontextové nezapojenosti schopny signalizovat stupeň VD bez ohledu na linearitu (na umístění větné složky v lineárním sledu složek ve výpovědi), a sémantickými obsahy, jejichž stupeň VD je do jisté míry na umístění závislý, zatím není definitivně rozřešena. Závažnou roli tu hraje těsnost vztahu k predikátovému slovesu. Zřejmě platí, že čím těsnější je tento vztah, tím větší se jeví schopnost sémantického obsahu větné složky signalizovat stupeň VD. V této souvislosti stojí za pozornost i ta skutečnost, že základní stupnice VD byla nejprve pokusně formulována pouze pro valenční doplnění slovesa.“ Vztahu sémantiky větné složky, jejího poměru k predikátovému slovesu a její tendence zaujímat určitou roli v aktuálním členění se Uhlířová věnovala ve vlastním výzkumu (viz další kapitola).

2.1.1.2.2.4 Vliv sémantiky větné složky a slovesné valence na roli složky v aktuálním členění

Uhlířová se ve stati *O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění* (1974: 99n) zabývala vztahem mezi sémantikou jednotlivých výpovědních složek (sémanticky vymezených druhů adverbialíí) a jejich rolí v aktuálním členění. Zkoumala, které druhy adverbialíí jsou častěji tématem, které častěji rématem. V populárněvědných a publicistických

textech u jednotlivých druhů adverbialíí určovala, zda jsou ve výpovědi tématem, nebo rématem. Ukázalo se, že některé druhy adverbialíí jsou častěji tematické, jiné častěji rematické. Uhlířová přitom sledovala pouze adverbialia závislá bezprostředně na slovesném predikátu, vyjádřená pouze substantivem (a to v pádě prostém i předložkovém) a nerozlišovala, zda jsou kontextově zapojená, nebo nezapojená. Výsledkem jejího výzkumu je následující stupnice tematičnosti příslovečného určení (u každého druhu je v závorce uveden poměr mezi počtem tematických a rematických výskytů ve zkoumaném materiálu). Uhlířová prozkoumala celkem 100 výskytů každého druhu adverbialíí:

podmínka (82 T : 18 R)

přípustka (74 T : 26 R)

zřetel (66 T : 34 R)

čas (62 T : 38 R)

účel (57 T : 43 R)

příčina (52 T : 48 R)

omezení (47 T : 53 R)

místo (35 T : 65 R)

původ (31 T : 69 R)

prostředek (30 T : 70 R)

způsob (24 T : 76 R)

původce (12 T : 88 R)

míra (7 T : 93 R)

výsledek (3 T : 97 R)

Uhlířová (1974: 101) tak prokazuje, že jednotlivé druhy adverbialíí se mezi sebou neliší pouze svou sémantikou, ale také tendencí zaujímat určitou roli v aktuálním členění: „Tabulka ukazuje, že Ad [adverbialia] náležející do rozdílných sémantických kategorií se co do nositelství komunikativních funkcí všechna vzájemně více nebo méně liší, a to tak, že je lze seřadit takovým způsobem, že tvoří klesající stupnici od nejčastěji tematizovaného Ad, jímž je Ad podmínky, k nejméně tematizovanému Ad, jímž je Ad výsledku děje. [...] Již při poměrně malém rozsahu našeho materiálu, celkem 1400 Ad, vyšel pro každý sémantický druh jiný poměr téma : réma. To svědčí o tom, že souvislost mezi sémantikou Ad a AČ existuje, že příslušnost Ad k určité sémantické kategorii do jisté míry dovoluje usuzovat na jeho místo v komunikativní struktuře výpovědi.“

Dále Uhlířová (1974: 105n) popisuje také vztah zkoumaných adverbialíí k jejich řídicímu slovesu. Upozorňuje na skutečnost, že valenčnost / nevalenčnost adverbialíí do jisté míry předurčuje jejich funkci v aktuálním členění: „Zhruba se ukazuje, že ty druhy Ad, u nichž převažuje platnost tematická nad rematickou, se mohou vyskytovat u velkého množství rozmanitých sloves; významový okruh sloves, u nichž může stát např. Ad podmínky, přípustky, zřetele, času, ba i důvodu, účelu a omezení se zdá tak široký, že jej lze stěží blíže vymežit. Vztah těchto Ad k slovesu bývá volný, nevalenční. Tato Ad se vztahují k celému predikačnímu jádru, jsou sémanticky autonomní neboli [...] jsou to většinou tzv. situanty. [...] Vyjadřují různé vnější okolnosti, za nichž se slovesný děj realizuje, tzv. dějové ‚kulisy‘ v širokém slova smyslu, a to např. časové, zřetelové, příčinné atd. a považujeme je – ve shodě s J. Firbasem – za komunikativně méně důležité než děj sám. Naproti tomu Ad jako místo, prostředek, způsob, výsledek atd. slovesný děj často sémanticky obohacují, ‚specifikují‘ a jakožto dějové specifikace jsou komunikativně důležitější než děj sám. Bývají nutnými doplněními sloves (konstitutivními větnými členy obligatorními nebo potenciálními), jejich užití často vyplývá z valence slovesa v dané výpovědi.“

Stupnice tematičnosti jednotlivých druhů adverbialíí stanovená Uhlířovou se však neshoduje s Firbasovou stupnicí základního rozložení výpovědní dynamičnosti (s řazením specifikací v ní). Rozdílné je zejména postavení podmínky, příčiny a účelu. Zatímco stupnice tematičnosti je má spíše na začátku, tj. jsou podle ní častěji složkami tematickými než rematickými, základní stupnice výpovědní dynamičnosti je klade spíše na konec, tj. mezi složky s nejvyšší výpovědní dynamičností, tedy spíše rematické.

Základní stupnice výpovědní dynamičnosti by měla odrážet základní, tj. kontextem neovlivněné pořadí specifikací. Uhlířová však do svého výzkumu zahrнула adverbialia kontextově nezapojená i zapojená. Předpokládá ale, že kontextová zapojenost či nezapojenost nemá na pořadí adverbialíí ve stupnici tematičnosti zásadní vliv – srov. Uhlířová (1974: 106): „I když se tento vliv [sémantiky adverbialia a jeho valenčnosti, nebo nevalenčnosti] primárně uplatňuje tam, kde nepůsobí kontext, tj. v tzv. základní vrstvě AČ, ukazuje se, že jej lze dobře sledovat i ve výpovědích do kontextu zapojených.“

Obě stupnice nejsou zcela porovnatelné také z toho důvodu, že nebyly sestaveny identickými metodami, mají i rozdílný výběr a šířku jednotlivých stupňů. Je však zajímavé, že se v zařazení některých složek (zejména zmíněné podmínky, příčiny a účelu), tj. v hodnocení jejich schopnosti vykazovat tematičnost / rematicnost a s nimi spojený stupeň výpovědní dynamičnosti, liší diametrálně.

Základní stupnice výpovědní dynamičnosti by také měla odrážet pořadí složek ve výpovědi s tzv. základním slovosledem. Ten však nemusí mít pouze výpovědi, které nejsou ovlivněny kontextem. Jelikož Uhlířová zahrnuje do svého výzkumu stupnice tematičnosti kontextově zapojená i nezapojená adverbialia, předpokládá tím, že tato stupnice může být do jisté míry základní i pro kontextově zapojené členy a může odrážet i jejich základní slovosled.

2.1.1.2.2.5 Základní slovosled

Základní slovosled je takové uspořádání výpovědi, které není nijak specifické, jedinečné nebo ojedinělé, ale je naopak obvyklé či ustálené, z komunikačního hlediska široce použitelné a frekvenčně nejčastěji se vyskytující. Rodilý mluvčí základní slovosled výpovědi vnímá jako běžný a normální (tj. běžnější oproti jiné slovosledné variantě). Zároveň je však tento pojem problematický, protože jej není možné vymezit na základě zcela exaktních kritérií (kromě kritéria frekvence výskytu, i to však může být v některých případech zavádějící) – srov. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 602): „Pojem základního slovosledu, podobně jako pojem základní stupnice VD, se vztahuje k výpovědi izolované. Zapojení výpovědi do kontextu (jazykového nebo situačního) vede ke změnám v lineárním rozmístění větných složek. Vytváří se velký počet slovosledných variant, kontextově nebo situačně podmíněných, a tedy příznakových. Základní slovosledné typy se od kontextových variant liší tím, že mají širší možnosti kontextového využití (právě proto, že jsou bezpříznakové), a v důsledku toho i tím, že jejich frekvence výskytu zpravidla převyšují frekvence variant příznakových.“

Autorka předchozího citátu Ludmila Uhlířová charakterizuje základní slovosled ještě v *Encyklopedickém slovníku* (2002: 427): „Vyznačuje se nejvyšší mírou potenciální schopnosti odrážet rozmanité vztahy výpovědi k předcházejícímu, ev. následujícímu (kon)textu včetně (kon)textu nulového a zároveň nejmenší (ev. nulovou) vázaností na něj. Věta *Eva píše dopis* je utvořena podle základního schématu podmět / agens / téma – VF [verbum finitum] – doplnění / patiens / réma s IC [intonacním centrem] na konci. Taková věta může zahajovat text, ale může se vyskytovat i uprostřed n. text ukončovat a její téma může vyjadřovat věcný obsah zmiňovaný poprvé, ale (za jiných okolností) může být i kontextově n. situačně motivováno. Ve větách se z.s. [základním slovosledem], který je zároveň objektivním slovosledem, jsou komponenty uspořádány zleva doprava tak, aby pokud možno komponenty s nižším stupněm výpovědní dynamičnosti předcházely před komponenty s vyšším stupněm výpovědní dynamičnosti. – Z.s. je typologicky zařazující; č. [čeština] patří

k slovoslednému typu SVO [subjekt – verbum – objekt]. Je to zároveň s. nejfrekventovanější.“

Problematický je zde pojem izolované výpovědi. Jen těžko si lze představit, že existují výpovědi, které nejsou součástí žádné komunikační situace (snad kromě specifických případů, kdy izolovaná výpověď vzniká jako příkladová a zcela nezávisle na dané situaci, např. při výuce cizích jazyků – srov. např. *Učitel chválí žáka. / Vlk nese domovníkovi psaní.*). Izolovanou výpověď tak lze chápat pouze jako konstrukt, otázkou však je, jak k tomuto konstruktu dospět.

Pokud se budeme chtít pokusit určovat, který slovosled je pro určitý typ výpovědi základní, musíme vždy vycházet z výpovědí, které se již staly součástí nějaké komunikační situace. Izolované výpovědi (věty) zkoumat nelze, protože je nelze získat. Abstrahovat základní slovosled z konkrétního jazykového materiálu tak bude vždy do jisté míry problematické.

2.1.1.2.3 Petr Sgall, Eva Hajičová a jejich skupina

Aktuálním členěním z hlediska funkčního generativního popisu jazyka (FGP) se zabývají zejména lingvisté Petr Sgall a Eva Hajičová. Předpokládají, že aktuální členění je záležitostí jazykového systému, týká se tedy už věty a ne jen povrchové, parolové výpovědi. Jejich pojetí se přitom v některých ohledech liší od pojetí Firbasova a jeho spolupracovníků.

Větu nechápu primárně jako stupnici složek s různou výpovědní dynamičností, ale zůstávají u rozdělení na téma a réma. S pojmem výpovědní dynamičnosti však pracují také – Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 11): „K základním otázkám týkajícím se aktuálního členění, o kterých se v dosavadní literatuře píše z různých hledisek a s různými závěry, patří otázka, zda má aktuální členění věty povahu jejího rozdělení na dvě části (východisko nebo základ a jádro, popř. téma a réma, nebo snad presupozici a ohnisko), nebo zda v základě jde o členění věty, které nemá jen dva stupně, nýbrž řadu takových stupňů (jde o stupně výpovědní dynamičnosti), a zda pak hlavní dvě nebo tři složky (základ, přechod a jádro) mají být definovány na základě těchto jemnějších stupňů. [...] Rozhodující argumenty svědčí pro takové řešení, při kterém se vychází z výše uvedené dichotomie a obě složky jsou definovány na základě pojmu kontextového zapojení ([...] výpovědní dynamičnost má [ale] i v naší definici své místo). Pojem kontextového zapojení je však potom třeba chápat širě, než jak napovídá jeho pojmenovací struktura (nejde jen o verbální kontext, nýbrž o konsituaci, a

v některých případech i o tzv. permanentně aktivované prvky, jako *já, zde*) a jak je u většiny odborníků zatím obvyklé.“

Pojmy základ a jádro tak definují na základě jejich kontextové zapojenosti. Výhodou takového pojetí je, že zahrnuje i existenci vět, které nemají základ, tj. všechny jejich složky jsou kontextově nezapojené – srov. Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 17): „Při [...] vymezení na základě výpovědní dynamičnosti je definitoricky dáno, že každá věta, která má víc než jeden stupeň výpovědní dynamičnosti, má také základ a jádro. [...] Naproti tomu při vymezení základu a ohniska vycházejícím z kontextového zapojení má smysl ptát se, zda daná věta má základ (kontextově zapojenou část své báze), neboť právě věty bez kontextového zapojení podle dané definice základ nemají.“

Odlišným chápáním pojmů základu a jádra se vymezují proti pojmům užívaným v souvislosti s teorií výpovědní dynamičnosti. Pro jádro proto také zavádějí vlastní termín ohnisko. Zároveň se vzdávají dělení věty na další části – nepracují s pojmem přechodu. Srov. k tomu Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 17): „Termíny základ, přechod a jádro (angl. theme, transition, rheme, popř. comment) jsou víceméně ustáleny ve smyslu pojmů opřených o výpovědní dynamičnost. Užíváme proto pro kontextově nezapojenou část větné báze [...] termínu ohnisko (angl. focus [...]). Pro zapojenou část (angl. topic) bohužel nenacházíme jiný vhodný termín než základ, ale domníváme se, že zde dvojnáčnost termínu nebude na závalu. [...] S pojmem přechodu při koncepci vycházející z kontextového zapojení nepracujeme.“

2.1.1.2.3.1 Pojetí kontextového zapojení ve FGP

Funkční generativní popis – Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 30n) – rozšiřuje chápání kontextu jako kontextu jazykového o kontext situační: „Za kontextově zapojené je [...] třeba považovat ty prvky, které jsou v dané výpovědi jen připomínány jako prvky známé z předcházejícího textu, z předcházejících částí daného verbálního komunikátu, ale zdaleka nejde jen o ně. Za prvé je třeba pamatovat na to, že daný prvek nemusel být v předcházejícím textu přímo zmíněn, nýbrž může být jen ve více či méně přímém vztahu k prvku, o kterém se dříve mluvilo; takové vztahy mohou být velmi různorodé, [např. vztah] části a celku – [...] *Přestěhovali jsme nábytek do nového bytu. Do ložnice se teď vešel i velký šatník.* [...] Kontextově zapojený prvek nemusí být znám z předcházejícího textu, ale může být dán situací, ve které ke sdělování dochází. To platí především o větách s deiktickými zájmeny [...]; tak např. věta [...] *Ten člověk je tu už po třetí* může být vyslovena v situaci, kdy mluvčí a

posluchač právě ‚toho člověka‘ spatřili, i když o něm ještě nemluvili, a přesto považujeme danou substantivní frázi za kontextově zapojenou.“

Za situačně kontextově zapojené jsou podle Sgalla, Hajičové a Buráňové (1980: 31) považovány i tzv. časové a místní kulisy, „pokud ovšem podstatná jména v nich obsažená (přesněji předměty jimi označované) jsou předmětem pozornosti účastníků hovoru (komunikátu) proto, že jsou časově, místně nebo díky nějakému jinému (věcnému) vztahu blízká předmětu jejich hovoru, ačkoli nebyla v předcházejícím textu zmíněna.“ Jako příklady jsou v textu uvedeny následující výpovědi:

- a) *O Velikonocích přijedou Vomáčkovi.*
- b) *V Kerharticích dávají Menclův film.*
- c) *V angličtině jsou adjektiva neskloňná.*

Z takové definice nepřímo vyplývá, že o kontextové zapojenosti kulis mohou spolehlivě rozhodnout jen přímí účastníci dané komunikační situace – bez naprosto detailní znalosti takové situace lze totiž jen těžko bezpečně určit, zda bylo něco časově nebo místně blízké předmětu nějakého hovoru, nebo nebylo. FGP připouští, že možnosti kontextové zapojenosti kulis závisí do jisté míry ještě na vlastní sémantice konkrétních složek – Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 32) k tomu uvádí: „Nepřekvapuje ovšem, že čím delší časový interval, čím větší město, země, čím širší obzor atd., kterému [...] podstatné jméno v kulise odpovídá, tím volnější může být vztah k situaci promluvy. Tak např. užití věty [...] b) má v tomto směru daleko užší možnosti, než mají věty s kulisami jako *v Praze*, *v Paříži* atd. Některá substantiva i adverbia mohou fungovat jako kulisy celkem neomezeně, protože jde o jevy obecně známé nebo obecně rozšířené.“ Přesto však považují (1980: 32) i kulisy typu *v Praze* za kontextově zapojené: „V principu je ovšem možné mluvit o závislosti kontextového zapojení kulisy na situaci i v těchto případech (s kulisou *v Římě* se nelze sejít ve všech obdobích života lidstva ani ve všech jeho oblastech; také užití kulis jako *v květnu*, *na jaře* je podmíněno určitými okolnostmi danými podnebím i kulturou, i když jsou hodně široké).“

Za kontextově zapojená jsou v této teorii považována také deiktika – srov. k tomu opět Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 32): „Jako situačně podmíněné, a tedy kontextově zapojené, mohou ovšem vystupovat i ty prvky, které svým významem přímo odkazují k dané promluvě, tedy především čtyři základní referenční indexy odkazující k mluvčímu, posluchači, místu a okamžiku promluvy (*já*, *ty*, *zde*, *ted'*) a indexy další, které lze snad všechny z oněch čtyř základních odvodit (*my*, *tvůj*, *včera*, *tento* atd.).“

Důležité přitom je, že pojem kontextové zapojenosti není u Sgalla, Hajičové a Buráňové (1980: 32) spojován s kategoriemi „známosti“ a „novosti“: „[...] Nelze říci, že by skutečnost, že daný objekt je v situaci promluvy nasnadě, nebo že by byl v předcházejícím kontextu (přímo či nepřímě) zmíněn, přímočaře a nutně znamenala, že pojmenování tohoto objektu je kontextově zapojené. Kontextové zapojení je jevem samostatným, který nelze prostě uvést na pojmy „známé“ – „nové“ ap. Už u příkladu [*Přestěhovali jsme nábytek do nového bytu. Do ložnice se teď vešel i velký šatník.*] je možné konstatovat, že slovo *šatník* je tu v podobném vztahu ke slovu *nábytek* z předcházející věty, jako slovo *ložnice* ke slovu *byť*; v obou případech tu můžeme mluvit o vztahu části a celku. Přesto však v [tomto] příkladu [...] zcela zřejmě je kontextově zapojené slovo *ložnice*, a nikoli slovo *šatník* (které je ohniskem).“

FGP upozorňuje, že v určitých situacích existuje možnost volit komunikační perspektivu zcela volně – záleží jen na mluvčím, co se rozhodne postavit do základu, co do ohniska – jako příklad uvádí věty (*Včera v hlavním zápasu hrálo Švédsko proti Finsku. Finsko vyhrálo vysokým rozdílem. / Vysokým rozdílem vyhrálo Finsko.* Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 33n) k tomu dále dodávají: „O tom, zda se daný člen ve větě vyslovené v určitém kontextu a situaci objeví jako kontextově zapojený nebo jako nezapojený, nerozhoduje tedy jen předcházející část textu, ani situace. Kontextová zapojenost je z tohoto hlediska autonomní a bezprostřední podklad pro ni je třeba hledat jinde. Jde o to, že každé pojmenování, které se ve větě objeví, může patřit do jedné ze dvou tříd: buď jde o prvek, který mluví jen připomíná jako posluchači už známý, nebo o prvek zařazený do komunikátu pro obohacení posluchačovy informovanosti. Zařazení prvku do té nebo oné třídy závisí pak především na tom, jak dalece byl daný prvek aktivizován v souboru, který můžeme nazvat ‚společnou zásobou informací‘ mluvčího a posluchače.“

Pro vymezení kontextově zapojených prvků jsou zároveň používány testy kontextové zapojenosti. Jedná se zejména o tzv. otázkový test (existují však i testy další, jako je např. test negace). Otázkovým testem se nejprve zjišťuje, na jaké otázky může být testovaná věta vhodnou odpovědí. Složky, které se objeví ve všech těchto otázkách, jsou pak součástí základu testované věty; ty, které se neobjeví v žádné z otázek, jsou součástí ohniska. Složky, které se přitom objeví jen v některých otázkách, jsou tzv. potenciálním základem věty – srov. k tomu Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 49): „Tak je možné dejme tomu pro větu *Karel posílal balíček do Hradce* uvažovat o těchto otázkách jako o relevantních: i) *Co dělal Karel?*, ii) *Co kam Karel posílal?*, iii) *Kam posílal Karel balíček?*, iv) *Co dělal Karel s balíčkem?* Naproti tomu otázky v) *Co posílal Karel do Hradce?* nebo vi) *Kdo posílal balíček do Hradce?* nepatří do množiny relevantních otázek, jak je to zřejmé, uvědomíme-li si,

že intonační centrum zkoumané věty je na spojení *do Hradce*. Podle uvedených pravidel testu zjistíme, že slovo *Karel* je ve všech významových zápisech věty jejím základem, spojení *do Hradce* že patří vždy k ohnisku a sloveso i jeho objekt že patří k potenciálnímu rozsahu základu. Předpokládáme, že každá otázka reprezentuje určitou situaci nebo kontext, v němž může být dané věty užito; přesněji jde o množinu takových kontextů. Máme-li tedy např. takový kontext, který je reprezentován otázkou iii), pak základem věty (její kontextově zapojenou částí) je *Karel posílal balíček* a jejím ohniskem (kontextově nezapojenou částí) je spojení *do Hradce*.“

Otázkový test tak umožňuje poznat hranici mezi základem a ohniskem v konkrétní realizaci věty. Zároveň však podle Sgalla, Hajičové a Buráňové (1980: 49) určuje i stupně výpovědní dynamičnosti jednotlivých složek – prvků potenciálního základu a vlastního ohniska: „Platí totiž, že obsahuje-li věta (mimo jiné) dva různé prvky A a B, pak prvek A má vyšší stupeň výpovědní dynamičnosti než B, jestliže je splněna tato podmínka: Vyskytuje-li se A v otázce, na niž je daná věta odpovědí, pak se B musí rovněž v této otázce vyskytovat; B však je obsaženo i v některé otázce, která neobsahuje A. (Předpokládáme tu, že prvky základu jsou vždy méně dynamické než kterýkoli prvek ohniska; naše tvrzení za tohoto předpokladu vyplývá z výše uvedených pravidel.) To znamená, že otázkového testu lze použít i ke zjištění systémového uspořádání jednotlivých typů doplnění slovesa pro daný jazyk [(viz dále)], protože lze předpokládat, že hierarchie výpovědní dynamičnosti prvků ohniska je ve shodě s jejich pořádkem v systémovém uspořádání.“

Jako hranici mezi kontextově zapojenými a kontextově nezapojenými větnými složkami přitom vidí FGP sloveso. Před ním jsou složky kontextově nezapojené, za ním zapojené. Jiná je ovšem situace ve větách, kde stojí sloveso na druhém místě. V těch se mohou objevovat složky kontextově zapojené i za slovesem – srov. k tomu Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 69): „[...] gramatickým faktorem, [...] který – podle přesvědčivé argumentace Firbasovy – ovlivňuje nejen povrchový slovosled, ale především samu stupnici výpovědní dynamičnosti, je zvláštní postavení slovesa. Sloveso může být kontextově zapojené, ale nemusí [...], v každém případě však hranice mezi základem a ohniskem probíhá ve stupnici dynamičnosti právě v těsném sousedství slovesa. V případě, že je sloveso kontextově zapojené, má tedy vždy nejvyšší stupeň výpovědní dynamičnosti ze všech členů základu. To ovšem neznamená, že by sloveso nemohlo být vlastním základem (srov. věty jako *Přišel táta*, tzn. ty jejich významové zápisy, v nichž je sloveso kontextově zapojené). Slovoslednou pozici slovesa nelze vždy považovat za rozhraní mezi aktanty kontextově zapojenými a nezapojenými; sloveso bývá v češtině na druhém místě i v těch případech, kdy

by podle své dynamičnosti mělo být na některém dalším místě [...]. To znamená, že v povrchovém slovosledu může za slovesem (ať už je samo kontextově zapojené, nebo ne) následovat i několik členů kontextově zapojených. Ke zjištění jejich povahy pomáhá především otázkový test [...].“

2.1.1.2.3.2 Systémové uspořádání a výpovědní dynamičnost

Jak bylo ukázáno, také FGP pracuje s jistou stupnicí uspořádání větných složek, s výpovědní dynamičností. Chápe ji ale do jisté míry jinak než Firbas, který tento pojem zavedl. Firbasovu pojetí vytýká FGP zejména nepřesnost v definování výpovědní dynamičnosti. Hajičová (1991: 103) tento pojem zpřesňuje: „The notion of communicative dynamism was introduced by Firbas (1956), who (without full explicitness) characterizes the degree of communicative dynamism carried by a linguistic element as ‚the relative extent to which the element contributes towards the development of the communication within the sentence‘ (Firbas 1987: 23). When working with a dependency-based representation of the sentence on the level of meaning (deep structure), we characterize communicative dynamism as follows [...]:

- (i) a word is less dynamic than its governing word if the dependent word is contextually bound;
- (ii) the degrees of communicative dynamism of the contextually non-bound nodes are determined by the systemic ordering [...];
- (iii) the degrees of communicative dynamism of the contextually bound sister nodes are primarily distributed in such a way that a word corresponding to a more foregrounded (activated) item in the stock of knowledge assumed by the speaker to be shared by him and the hearer is less dynamic;
- (iv) the verb stands on the boundary between its contextually bound and contextually non-bound daughter nodes.”

V charakterizování výpovědní dynamičnosti se tak vychází z rozdílů mezi základem a ohniskem. V základu se výpovědní dynamičnost řídí jinými pravidly než v ohnisku.

2.1.1.2.3.2.1 Výpovědní dynamičnost v základu věty

U kontextově zapojených složek se předpokládá, že mají menší výpovědní dynamičnost než složky kontextově nezapojené. V každé této části složek lze pak ještě najít jemnější rozlišení stupňů výpovědní dynamičnosti.

U větného základu předpokládá FGP, že hlavním faktorem je stupeň tzv. aktivovanosti jednotlivých prvků ve společném vědomí mluvčího a adresáta. K tomu však přistupují ještě vlivy další, jazykové – srov. k tomu Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 65): „Zdá se, že výběr stupňů výpovědní dynamičnosti uvnitř základu může – pokud jde o kontextově zapojené členy – být ovlivněn činiteli jazykovými (konatel může být snadněji než jiná doplnění vybrán jako vlastní základ věty, tj. jako ten prvek jejího horního keře, který má nejnižší stupeň výpovědní dynamičnosti) i činiteli spjatými s hierarchií prvků ve společné zásobě informací (tj. s větším nebo menším stupněm aktivovanosti podle toho, zda byl daný objekt zmíněn v bezprostředně předcházejícím textu, zda je předmětem aktuálního zájmu účastníků hovoru nebo konečně zda jeho aktivovanost, daná vzdálenějším kontextem nebo dlouhodobými aspekty situace, není už zvlášť vysoká) nebo také činiteli týkajícími se výstavby textu (kontrast, společný základ za sebou jdoucích výpovědí ap.).“

2.1.1.2.3.2.2 Výpovědní dynamičnost uvnitř ohniska

FGP předpokládá, že uspořádání kontextově nezapojených složek má jinou povahu než upořádání základu, tj. kontextově zapojených složek. Jako hlavní faktor ovlivňující pořadí složek v ohnisku vidí Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 69) typ dané složky: „Stupnice výpovědní dynamičnosti uvnitř ohniska není podmíněna výběrem mluvčího [...], nýbrž především typem doplnění slovesa (aktantu).“ Taková stupnice výpovědní dynamičnosti v ohnisku je v jejich pojetí (1980: 69) nazývána systémovým uspořádáním: „Lze sestavit [...] určitou stupnici aktantů pro daný jazyk, která [...] může být zachycena obecně v gramatice tohoto jazyka a které odpovídá rozložení výpovědní dynamičnosti aktantů kontextově nezapojených v nejrůznějších větách.“

2.1.1.2.3.2.2.1 Systémové uspořádání

Systémové uspořádání daného jazyka (je pro každý jazyk jiné) FGP odhaluje jednak pomocí otázkového testu, jednak ověřuje jeho pořadí psycholingvistickým testem

provedeným na 137 studentech gymnázia. Aplikaci otázkového testu lze vidět na příkladu, který uvádí Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 70): „Rozbor takových dvojic příkladů jako 11) a 12) nebo 13) a 14) ukazuje, že primární postavení adresáta ve stupnici výpovědní dynamičnosti, tedy jeho postavení v systémovém uspořádání, je před patientem („před“ tu podle analogie povrchového slovosledu znamená obdobu spojení „méně dynamický než“).

11) *Vidouc malého mistra rozdělovati tovaryšům krátké doutníky..., řekla si:...* [...]

12) *Mistr rozdělval krátké doutníky tovaryšům.*

13) *Dával děvčatům květiny.*

14) *Dával květiny děvčatům.*

Užití otázkového testu [...] ukazuje, že ve větách 11) i 13) může být adresát (*tovaryšům, děvčatům*) buď prvkem kontextově zapojeným (součástí základu), nebo prvkem kontextově nezapojeným (součástí ohniska). Naproti tomu ve větách 12) a 14) je *patients* (*krátké doutníky, květiny*) vždy součástí základu. Lze tedy říci – protože další věty podobného typu, jak si lze ověřit, vedou k podobnému závěru – že primárním pořadím obou těchto aktantů (tím, které je dáno systémovým uspořádáním aktantů v češtině) je adresát – *patients*. Pořadí opačné je při normální intonaci možné jen tehdy, je-li *patients* prvkem kontextově nezapojeným; jinak řečeno, jsou-li oba členy obsaženy v ohnisku, bez kontextového zapojení, mohou mít jen pořadí adresát – *patients*.“ K ověření pořadí složek v systémovém uspořádání byl použit již zmíněný psycholingvistický test.

Na základě výzkumu pomocí uvedených metod byla stanoveno toto systémové uspořádání:

konatel

čas – kdy

odkdy

dokdy

jak často

jak dlouho

místo – kde

způsob

míra

měřítka

nástroj (prostředek)

směr – kudy

adresát
původ
směr – odkud
patiens
směr – kam
výsledek
podmínka
účel
příčina

FGP zároveň předpokládá jistou univerzálnost systémového uspořádání, respektive jeho nezávislost na významových charakteristikách sloves, na nichž jsou jednotlivé složky (slovesná doplnění) závislé – srov. k tomu Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 73): „Podle dosavadních výsledků rozboru je pravděpodobné, že toto primární pořadí je shodné pro různé významové skupiny sloves.“

Jako hlavní faktor ovlivňující zařazení složky do systémového uspořádání je ve FGP viděna vlastní sémantika složky. Vliv jiných faktorů však nebyl sledován – srov. Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 73): „Není zatím plně jasné, za jakých podmínek může být pořadí dvou kontextově nezapojených doplnění (při zachování intonačního centra na konci věty) ovlivněno také jinými faktory; náš materiál zatím mnoho takových odchylek neukázal, ale jistě je tu třeba prozkoumat nejen stovky, nýbrž desetitisíce vět, než bude možné mluvit o relativně bezpečném empirickém ověření hypotézy o systémovém uspořádání. Zůstane ovšem i potom jen hypotézou, jako všechna empirická tvrzení, jsme si však vědomi, že je to hypotéza poměrně silná.“

Jako možné vlivy, které mohou zapříčiňovat odlišné pořadí složek v systémovém upořádání, než jaké bylo dosavadním výzkumem zjištěno, vidí skupina Sgalla, Hajičové a Buráňové (1980: 69n) zejména rytmický činitel (respektive délku větné složky) a větnost / nevětnost jejího vyjádření: „Nemůžeme [...] tvrdit, že jsme tuto stupnici pro češtinu bezpečně zjistili do všech detailů (vždyť i mnohé jednotlivosti v samém třídění aktantů jsou dosud sporné), ani že v jednotlivých případech nemůže tento základní činitel ustoupit např. známým činitelům rytmickým (krátké doplnění stává někdy před doplněním značně delším, i když to uvedené stupnici odporuje). U souvětí pak zůstávají nejasnosti týkající se toho, že některé typy vedlejších vět (příčinné, podmínkové, účelové aj.) zřejmě mohou ‚obsahovat samostatné sdělení‘ podobně jako hlavní věty v souvětí souřadném. [...] Výše uvedené zařazení podmínky,

účelu a příčiny jsme provedli především na základě určení větných [...]. Je však třeba také si klást otázku, zda i pro odpovídající určení nevětná je tato pozice skutečně primární.“

Jako problematické se v některých případech projevuje i využití kritéria kontextové zapojenosti, které předpokládá, že hranici mezi kontextově zapojenými a nezapojenými složkami tvoří sloveso (nestojí-li ve větě na druhém místě). Ne vždy totiž složky s vyšší výpovědní dynamičností, než má sloveso, musí nutně stát za slovesem – srov. k tomu Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 75): „K [...] nejasnostem [...] patří i potřeba jemnějšího dělení určení způsobu. Při nejmenším je nutné zachytit jako zvláštní typ příslovečné určení inherentní (adverbální přívlástek), jehož častá pozice (alespoň tam, kde má jen podobu adverbia) je před slovesem. Vysvětlení lze jistě hledat v tom, že povrchové postavení tu vždy přímo neodpovídá stupni dynamičnosti [...]. Při zjišťování hranic tohoto typu doplnění bude jistě vhodné vzít v úvahu i otázku, jak lze syntakticky vymezit právě tu třídu doplnění, která zpravidla (při normální intonaci) stojí před slovesem, i když má vyšší stupeň dynamičnosti. Jindy stojí takové inherentní způsobové určení těsně za slovesem, tedy např. i před určením místa: *Prošek ... měl od něho povoleno chytat všemi způsoby po celé řece.*“

2.1.1.2.3.3 Hlubkový a povrchový slovosled

FGP nepracuje s pojmem základního slovosledu, rozlišuje však slovosled tzv. hlubkový a povrchový. Hlubkový slovosled v tomto pojetí kopíruje stoupající výpovědní dynamičnost, zatímco povrchový slovosled může podléhat ještě jiným zákonitostem (např. gramatickým), a od hlubkového slovosledu se tak lišit – srov. anotátorskou příručku *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 182): „Hlubkovým slovosledem rozumíme uspořádání slov ve větě podle vzrůstající výpovědní dynamičnosti [...]. Hlubkový slovosled se proto místy liší od slovosledu povrchového, a to především tehdy, když je povrchový slovosled určen gramatickými pravidly (například preponované shodné přívlásky jsou většinou dynamičtější než jejich řídicí substantiva, proto se v hlubkovém slovosledu řadí za ně), nebo když jde o příznakové případy subjektivního pořadí.“

Z povrchového slovosledu, který většinou odráží hlubkové aktuální členění na povrchu, lze zase vyčíst, které složky jsou kontextově zapojené, které nezapojené a co je tzv. vlastním ohniskem, tj. částí věty (a výpovědi) s nejvyšší výpovědní dynamičností – příručka *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 1051) k tomu dále uvádí: „Slovosled je v češtině nejdůležitějším prostředkem pro vyjadřování aktuálního členění. Z hlediska povrchového slovosledu můžeme v české větě sledovat tyto silné tendence: [1.]

hranice mezi kontextově zapojenými a kontextově nezapojenými výrazy je v českém slovosledu naznačena pozicí řídicího slovesa. V bezpříznakových případech jsou přímá doplnění řídicího slovesa, která stojí v povrchovém slovosledu před tímto slovesem, kontextově zapojená. Hodnota hlouběji závislých doplnění na povrchovém postavení vpravo nebo vlevo od slovesa nezávisí. V povrchovém pořadí se před slovesem mohou vyskytnout i kontextově nezapojená doplnění kontextově zapojených výrazů závislých přímo na slovese. [2.] Přímá doplnění řídicího slovesa, která jsou kontextově nezapojená, mají analogicky tendenci stát za tímto slovesem. [3.] Silná je tendence klást vlastní ohnisko [...] na úplný konec věty, kde je také bezpříznakově umístěno intonační centrum. Výjimkou z těchto obecných tendencí jsou zejména dva typy konstrukcí: konstrukce se slovesem na ‚druhé pozici‘ ve větě a konstrukce s tzv. subjektivním pořadím.“

2.1.2 Sémantika větných složek

Jak již bylo zmíněno v kapitole o aktuálním členění, na slovosled v češtině má do jisté míry vliv sémantika větných složek. Tento vliv odráží stupnice výpovědní dynamičnosti, stupnice tematičnosti a systémové uspořádání. Sémantický faktor se v nich projevuje v tomto smyslu: složka vyjadřující místo stojí jinde než složka vyjadřující čas, protože místo a čas jsou navzájem odlišné sémantické kategorie.

V českém slovosledu se však sémantický faktor projevuje ještě jiným způsobem. Záleží nejen na tom, do které sémantické kategorie (místo, čas, příčina...) složka (ve vztahu k jiným složkám) ve větě (a výpovědi) patří, ale také na tom, jak je sama „sémanticky naplněná“ (srov. např. rozdíl *věc – židle*) – k tomu dále uvádí *Mluvnice češtiny 3* (1987: 609): „Participant, jehož lexikálně sémantická specifikace je neurčitá, někdy téměř ‚prázdňá‘, má nižší stupeň VD než sloveso, k němuž patří. V důsledku toho takový participant před slovesem předchází, srov. *někam půjdu, něco si přát, o něčem jsem přemýšlel, na něco jsme přišli* apod. Do postpozice se dostává buď tehdy, má-li výpověď subjektivní pořad (*Vymyslel jsem něco. Pojedu někam* apod. s intonačním centrem na slovese), nebo tehdy, je-li rozvit nějakým určením specifikujícím jeho význam (*jet někam na Slovensko, přát si něco hezkého* [...]).“

Mluvnice češtiny 3 (1987: 576) mluví v této souvislosti ještě o tzv. kontextových substantivech, která mají také tendenci zaujímat určitou aktuální roli v závislosti na tom, co sémanticky označují: „Substantiva polysémní s velkým významovým rozsahem, např. (*sou*)část, věc, záležitost, problém, úkol, otázka a některá další často vyžadují ve výpovědi přítomnost nějakého dalšího prvku, blíže specifikujícího jejich obsah a syntakticky je rozvíjejícího. Tato substantiva plní buď funkci tematického prvku, nebo funkci průvodního prvku v R, avšak nebývají centrem R. Užití některých jiných substantiv je častěji motivováno předcházejícím kontextem. Jsou to např. substantiva *mysl, cíl, důvod, příčina, důsledek, prostředek, příklad* aj.; proto se tato substantiva často vyskytují v T. [...] Tendence přijímat funkci T je zřejmá u jmen vlastních a u jiných substantiv inherentně označujících určitou (jedinečnou) entitu. Tato substantiva jsou často jediným prvkem T.“

Podobně se v jazyce (v jazycích obecně) uplatňuje podle publikace *Basic Word Order* (1986: 102n) tzv. princip animálnosti – pokud jiný faktor nerozhodne jinak, existuje v jazycích tendence, aby nominální fráze vyjadřující „více živé entity“ předcházely v jednoduchých tranzitivních větách před nominálními frázemi vyjadřujícími „méně živé entity“ (srov. např. více živé entity: *žena, opice, bakterie*; méně živé entity: *váza, skála*,

prach): „In a transitive clause, all other things being equal, there is a tendency for the most ,animated‘ NP to precede other NPs.“ Tento princip je nazýván The Animated First Principle.

2.1.3 Záměr mluvčího, komunikativní perspektiva

V kapitole k FGP již bylo popsáno, že v některých komunikačních situacích záleží čistě na výběru mluvčího, které složky postaví do základu a které do ohniska – viz příklad (*Včera v hlavním zápasu hrálo Švédsko proti Finsku.*) *Finsko vyhrálo vysokým rozdílem. / Vysokým rozdílem vyhrálo Finsko.*

Podobný poznatek uvádí i *Mluvnice češtiny 3* (1987: 605n): „Je sice možné formulovat kontextově nezávislou sémantickou stupnici výpovědní dynamičnosti platnou pro jazyk jako celek, ale [...] není zároveň možné stanovit pro každou větu s konkrétním lexikálním obsazením právě jeden základní (kontextově nezávislý, sémantický) slovosled. V některých případech je zřejmě nutno připustit existenci alespoň dvou rovnocenných slovosledných variant. Tak např. rozhodnutí, zda věta *Ze dřeva se vyrábí papír* (s bezpříznakovou intonací) bude mít právě tento slovosled a stupně VD v ní budou zleva doprava, nebo zda slovosled a přiřazení stupňů VD budou opačné, *Papír se vyrábí ze dřeva*, nemusí být determinováno jen bezprostředně předcházejícím kontextem. Obě varianty se mohou vyskytovat i na počátku komunikace (textu); zde záleží na tom, jaký druh komunikativní perspektivy mluvčí zvolí, tj. na jeho rozhodnutí, jak bude prezentovat sdělovaný sémantický obsah (na tom, co zvolí jako téma).“

2.1.4 Gramatická stavba výpovědi

Na slovosled v češtině má vliv i činitel gramatický, tj. jak a čím je syntakticky ztvárněna určitá sémantická struktura. Gramatika češtiny přitom nepůsobí na všechny části výpovědi stejně silně. Může také působit jak v souladu s aktuálním členěním a ostatními slovoslednými činiteli, tak i proti nim.

2.1.4.1 Řídící a závislá složka

Zřetelně se vliv gramatiky v češtině projevuje u vztahu řídicí a závislé složky, a to zejména u substantiv – srov. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 603): „Nejtěsněji jsou slovosledně vázány dominované členy substantivních frází. Zhruba platí, že čím hierarchicky níže je nějaká složka v syntaktické struktuře věty, tím více rozhoduje o jejím slovosledu právě gramatická stavba větná a tím je také slovosled vázanější. [...] Vliv gramatické stavby výpovědi se neuplatňuje u různých větných složek stejně výrazně. Vždy vede sice k větší stabilizaci slovosledu (k jeho menší variabilitě), avšak jen v některých případech jde o slovosled ustálený do té míry, že odchylky od něj považujeme za chybu (tak je tomu zčásti např. u neshodného genitivního atributu). Při menší míře ustálenosti mluvíme o slovosledu obvyklém (např. u shodného atributu); odchylky od něj jsou možné za určitých okolností a hodnotíme je jako příznakové. A konečně o ještě menším stupni stabilizace lze uvažovat tam, kde zvláštní důvody gramatické vedou k tomu, že určitý slovosled pouze kvantitativně převažuje nad ostatními možnými variantami [...]. Převažující slovosled se dá dobře doložit na základě frekvence výskytu. Převažující bývá zpravidla to uspořádání, které je zároveň uspořádáním základním.“

2.1.4.2 Slovnědruhová příslušnost složky

Mluvnice češtiny 3 (1987: 603n) zmiňuje v této souvislosti odlišné slovosledné postavení slovesa a substantiva ve funkci subjektu: „Slovosled větných složek je do určité míry závislý na jejich kategoriální (slovnědruhově) příslušnosti (např. umístění infinitivu, který je subjektem, se liší od umístění podmětu substantivního). [...] Kontextově nezapojený substantivní podmět ve větě se slovesem akčním předchází před predikátem, zatímco základní postavení kontextově nezapojeného podmětu infinitivního je v postpozici za slovesem určitým. Např.: *Při poranění je třeba ránu okamžitě vymýt mýdlovým roztokem.*“

Do jisté míry specifické je i slovosledné vystupování tzv. kvalifikujících adverbíí v porovnání s jinými slovními druhy v téže sémantické roli – o tom viz dále v kapitole o valenci.

2.1.4.3 Větnost – nevětnost vyjádření

V kapitole o systémovém uspořádání již bylo zmíněno, že na pořadí jednotlivých větných složek může mít do jisté míry vliv i skutečnost, zda je daná složka vyjádřena jako závislá věta nebo větný člen. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 609) určitý vliv tohoto faktoru potvrzuje: „Lineární umístění větné složky určitého sémantického obsahu závisí také na tom, je-li složka vyjádřena nevětně, nebo vedlejší větou. Složky vyjádřené vedlejší větou zpravidla nestojí v interpozici (pokud nejsou vázány na pozici řídicího slova z důvodů gramatických, jako je tomu např. u vět atributivních), nýbrž v antepozici, nebo v postpozici za svou větou řídicí, a to podle druhu sémantického obsahu, který vyjadřují. V důsledku toho také fungují častěji jako tematické, ev. rematické složky centrální, mnohem méně často jako složky průvodní.“

2.1.4.5 Postavení verba finita

Jak již bylo zmíněno v kapitole k FGP, gramatický faktor má do jisté míry vliv i na postavení slovesa. To totiž tvoří hranici mezi kontextově zapojenými a nezapojenými složkami. Neplatí to však u vět, v nichž je sloveso na tzv. druhé pozici. Druhá pozice je však přitom *Mluvnici češtiny 3* (1987: 611) pro české sloveso považována za základní: „Verbum finitum stojí za prvním (holým nebo rozvitým) větným členem, tedy na ‚druhém‘ místě ve výpovědi. Toto postavení verba finita se považuje v češtině za základní. Obsahuje-li tematická část výpovědi více než jeden větný člen dominovaný verbem finitem [...], netvoří v tom případě verbum finitum lineární hranici mezi tematickou a rematickou částí, nýbrž stojí za centrem T a před průvodními složkami T.“

2.1.5 Rytmická stavba výpovědi

Činitelem rytmickým je v češtině ovlivněno zejména postavení příklonek. Slovosled příklonek je na základě jejich fonetických vlastností ustálen a zmechanizován tak, že existenci pravidel o postavení příklonek v češtině rodilý mluvčí často ani nevnímá.

Okrajově se ale rytmický činitel uplatňuje i u ostatních větných složek. Projevuje se tendencí k rozměrové a rytmické vyváženosti mezi jednotlivými složkami – srov. *Mluvnice češtiny 3* (1987: 605, 617): „Snáze se do postpozice dostává krátké intenční doplnění, které vytváří dohromady se slovesem jediný promluvový úsek.“

Tendence kratších složek vystupovat před delšími už byla zmíněna v kapitole k FGP.

2.1.6 Styl

Mluvnice češtiny 3 (1987: 605) zmiňuje mezi hlavními slovoslednými činiteli v češtině i vliv stylu. Jeho působení vidí vzhledem k ostatním slovosledným faktorům jako specifické: „Styl jako slovosledný činitel je zásadně jiné povahy než činitelé ostatní [...] (ty totiž vedou jak k slovosledu stylově bezpříznakovému, tak ke konfiguracím stylově příznakovým). Styl, ať už jde o styl funkční nebo o individuální styl autorský, může podstatným způsobem zasáhnout do hierarchie slovosledných činitelů. Tyto hierarchické změny se nejvýrazněji projevují ve verši, kde je slovosled v nejvyšší míře podřízen požadavkům rytmu a rýmu a kde je jedním z výrazových prostředků estetické funkce básnického projevu.“ Jako příklad na zásah stylu do slovosledu uvádí mluvnice verš *Šel starý Magdón z Ostravy domů...*

2.1.7 Valence

2.1.7.1 Základní vymezení pojmu

Valence je jazykový jev, který zasahuje jednak do oblasti gramatiky, jednak do oblasti sémantiky. Proto je zde vyčleněna jako zvláštní faktor a není přiřazena ani k jedné této oblasti. Valence je tradičně chápána jako schopnost (zejména) slovesa vázat na sebe určitý počet a druh větných složek, a to různým způsobem. Některé složky totiž k sobě sloveso přivazuje pevněji než jiné.

Valenční teorie se v české syntaxi rozvíjí zejména na základě dvou pojetí – Luciena Tesnière, který ve své závislostní syntaxi rozlišuje aktanty a cirkumstanty, a Charlese J. Fillmora, který rozvinul teorii tzv. pádové gramatiky. V českém prostředí se valencí v návaznosti na tyto teorie zabývají lingvisté zejména v okruhu tzv. dvourovinné valenční syntaxe (DVS) a funkčního generativního popisu jazyka.

V okruhu DVS vzniká teorie Františka Daneše, který rozlišuje členy konstitutivní a nekonstitutivní a zavádí teorii tzv. gramatických větných vzorců, později rozpracovává sémantické větné vzorce. Toto pojetí je základem zpracování valence i v *Mluvnici češtiny 3*. Na Daneše a jeho školu pak navazují další lingvisté – zejména Miroslav Grepl a Petr Karlík. Přichází mj. s hypotézou tzv. modifikované valenční teorie.

Pojetí valence v této diplomové práci bude vycházet z FGP, zejména z teorie Jarmily Panevové, publikované poprvé ve stati *On Verbal Frames in Functional Generative Description* (1974: 3n). Další popis se proto omezí na pojetí valence ve FGP.

2.1.7.2 Valence ve funkčním generativním popisu

FGP předpokládá, že každé sloveso (i substantivum, adjektivum a adverbium) má valenci, tj. v širokém slova smyslu nějaká svá doplnění. Za valenční doplnění se tak mohou považovat všechna tato doplnění, která dané sloveso (slovo) v daném významu mohou rozvíjet. V užším chápání (a v dalším popise) však budou za valenční považována pouze ta doplnění, která dané sloveso (slovo) v daném významu rozvíjet musí.

2.1.7.2.1 Slovesná doplnění

Slovesná doplnění jsou větné složky závislé na slovese. Ukázalo se, že ne všechny tyto složky ale mají stejnou povahu. Empiricky byly proto rozděleny do dvou základních skupin, na tzv. aktanty a tzv. volná doplnění.

Aktanty jsou složky, které se mohou pojít pouze s konečným množstvím sloves, ne se všemi slovesy a jejich významy. U každého slovesa (slovesného významu) se zároveň mohou objevit nanejvýš jednou (pokud jejich přítomnost vůbec význam slovesa připouští). Na tektogramatické (sémantické) rovině přitom aktanty vystupují v těchto rolích (významech): konatel, patient, adresát, původ (origo) a výsledek (efekt). Za volná doplnění jsou pak považovány složky, které nejsou aktanty. Volná doplnění mohou oproti aktantům rozvíjet všechna slovesa (nejen jejich vybranou, konečnou množinu) a u každého slovesa se mohou vyskytovat vícekrát. Příručka *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 90) k tomu uvádí: „Volná doplnění jsou taková doplnění slovesa, která mohou rozvíjet jakékoli sloveso a jedno konkrétní sloveso mohou rozvíjet i více než jednou. Aktanty jsou taková doplnění, která se jako rozvití nějakého konkrétního slovesa vyskytují nejvýše jednou (vyjma případů souřadnosti) a rozvíjejí pouze určitou omezenou skupinu sloves, která může být vyjmenována. Podle dosavadních empirických zjištění počítáme s tím, že povahu aktantu závislého na slovese mají doplnění pěti funktořů: aktor (ACT), patiens (PAT), adresát (ADDR), origo (ORIG), efekt (EFF). Jako volná doplnění pak chápeme ostatní druhy slovesných doplnění, odpovídající příslovečným určením například místa, času, způsobu, podmínky.“

2.1.7.2.2 Valenčnost slovesných doplnění

Z hlediska valence mohou být aktanty i volná doplnění buď valenční, nebo nevalenční. Tato vlastnost se však netýká doplnění jako takového, ale vyplývá z jeho vztahu ke slovesu (slovu), dá se tedy odvodit až po zapojení aktantu nebo volného doplnění do větného vztahu. Valenční aktanty a volná doplnění jsou označovány jako obligatorní, nevalenční jako fakultativní – srov. k tomu *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 90): „Určitý typ doplnění je aktantem, nebo volným doplněním ve všech svých výskytech. Ve vztahu k řídicímu slovu může být dané doplnění buď obligatorní (pro dané sloveso povinně přítomné v hloubkové struktuře věty), nebo fakultativní (ne nutně

přítomné). Tato opozice se tedy netýká přímo typů doplnění, ale jejich vztahu k jednotlivým lexikálním jednotkám (nebo k jejich skupinám) vystupujícím jako jejich řídicí slova.“

2.1.7.2.2.1 Kritéria pro určování valenčnosti doplnění

Panevová (1974 aj.) stanovuje pro zjištění fakultativnosti, nebo obligatornosti určitého doplnění tzv. dialogový test. Je založen na umělém dialogu. Na základě sémantických vlastností slovesa (slova) určuje, které aktanty a volná doplnění musí být v dané větě (ne výpovědi, tj. ne v povrchové struktuře) nutně přítomna. Předpokládá se, že obligatorní a v hloubkové struktuře věty nutně přítomné je to, co mluvčí bezpodmínečně zná. Co nezná (znát nemusí), je fakultativní. Na otázku po sémanticky obligatorním členu tak mluvčí v dialogu nemůže odpovědět: *Nevím*. Naproti tomu odpověď *Nevím* na otázku po členu fakultativním je možná. Srov. příklady Panevové pro určení obligatorního aktantu:

a) A: *Když to viděl, koupil to.*

B: *Kdo?*

A: **Nevím.*

b) A: *Když to viděl, koupil to.*

B: *Komu?*

A: *Nevím.*

c) A: *Když to viděl, koupil to.*

B: *Od koho?*

A: *Nevím.*

V *Anotaci na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 91) se k tomu vysvětluje: „Sloveso koupit má [...] čtyři aktanty: aktor, patiens, adresát a origo. Pomocí dialogového testu určíme, které z těchto aktantů jsou aktanty obligatorní a které fakultativní. V dialogu a) nemůže mluvčí A na otázku *Kdo?* odpovědět *Nevím*. Dialog by nebyl smysluplný, kdyby mluvčí na tuto otázku odpověděl *Nevím*. Naproti tomu otázky *Komu?* a *Od koho?* v dialogu b) a c) jsou otázky, na které mluvčí nemusí znát odpověď. Ve významu slovesa jsou tato doplnění obsažena, ale ne nutně; jsou to fakultativní aktanty.“

Proti této teorii, kterou Panevová zformulovala již v 70. letech, však namítá Sgall (1992: 203), že dialogový test (jako všechna operativní kritéria používaná v přirozeném jazyce) nemusí být spolehlivý vždy: „Die oben kurz skizzierte Analyse der Valenz ist allerdings mit verschiedenen offenen Fragen verbunden. Vor allem muss festgestellt werden, dass der Dialogtest (wie vielleicht alle operativen Kriterien im Bereich der natürlichen Sprache) auch seine schwachen Stellen hat; er eignet sich mehr für die Feststellung des obligatorischen Charakters der Angaben als der Partizipanten (vgl. sich wie benehmen, wie lange dauern, von wo weggehen usw.). Bei den Partizipanten, mindestens beim Agens und Patiens, wahrscheinlich auch beim Adressaten, besteht die Möglichkeit eines allgemeinen Partizipanten, bei dessen Auslassung der Test kein klares Ergebnis gibt, vgl.:

A: *Stör ihn nicht, er liest noch.*

B: *Was liest er?*

A: *Das weiß ich nicht.*

Diese Antwort ist hier gut möglich, aber es ist nicht klar, ob im ersten Satz ein allgemeines Patiens elidiert wurde oder ob das Patiens bei dem Verb *lesen* fakultativ und in diesem Satz abwesend ist.“

Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu (2005: 91) přitom tvrdí, že patiens musí být v povrchové struktuře vyjádřen vždycky, a je tedy vždy obligatorní: „Obligatornost patientu vyplývá ze syntaktické úplnosti – patiens nelze vypustit v povrchové podobě věty, je povrchové, a tedy i hloubkově obligatorní.“ Pro případy, jako uvedl Sgall, se počítá s všeobecným participantem – srov. k tomu Panevová a Lopatková v handoutu *Valence a Pražský závislostní korpus (PDT)* (2003: 3): „Dialogový test – pro aktanty (oblig/fakult) není vždy naprosto spolehlivý (smysluplnost otázky, možnost přesné odpovědi, otázka po doplňující informaci). Interpretace: ‚Gen cokoliv, co je vhodné pro tu činnost‘ / ‚něco konkrétního, co není přesně specifikováno, ale v situaci je přítomno‘. [...] [Srov. k tomu příklad] *Otec sedí u stolu a čte.* Gen.PAT *Co čte?* – *To, co má v ruce, přesně nevím.*“ Dialogový test je však spolehlivější pro určování obligatornosti volných doplnění než aktantů.

Jako příklad pro určování obligatornosti volných doplnění *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* uvádí:

a) A: *Moji přátelé přijeli.*

B: *Kam?*

A: **Nevím.*

b) A: *Moji přátelé přijeli.*

B: *Odkud? Proč?*

A: *Nevím.*

Obligatornost volného doplnění vyjadřujícího směr kam příručka (2005: 92) dále vysvětluje: „U slovesa *přijet* je určení směru na otázku *Kam?* obligatorním doplněním, což lze testovatelně doložit tím, že v dialogu, jako je první z uvedených dialogů a), nemůže mluvčí A na otázku *Kam?* odpovědět *Nevím*. Užil-li mluvčí sloveso *přijet*, působilo by nesmyslně, kdyby na otázku po směru, odpověděl *Nevím*. Toto doplnění je významem daného slovesa vždy implikováno, mluvčí ho zná a vynechal ho zřejmě jen proto, že byl přesvědčen, že je posluchači také známé. Naproti tomu otázka *Odkud?*, nebo *Proč?* v druhém dialogu b) je otázka po nové informaci, která není obsažena ve významu daného slovesa, a mluvčí na ni odpověď znát nemusí. Doplnění s významem určení směru na otázku *Kam?* je [...] volným doplněním, u slovesa *přijet* je doplněním obligatorním.“

Aktanty (obligatorní i fakultativní) a obligatorní volná doplnění přitom tvoří tzv. valenční rámeček slovesa, resp. jeho jednotlivých významů (lexií) – srov. k tomu příručku *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 92): „Všechny aktanty a také ta volná doplnění, která jsou u daného významu slovesa (substantiva, adjektiva, adverbia) obligatorní [...], jsou uvedena v tzv. valenčním rámci. Přitom každé sloveso má alespoň jeden valenční rámeček, často má ale více rámečků, které odpovídají jednotlivým významům tohoto slovesa. [...] Valenční rámeček může být i prázdný.“ S tímto pojetím valence slovesa a valenčnosti volných slovesných doplnění budeme pracovat i v analytické části naší práce.

2.1.7.2.2 Valenční slovníky ve FGP

Na základě výše popsaných kritérií (podrobněji k nim viz zejména *Anotaci na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu*) byly v rámci FGP sestaveny dva valenční slovníky (resp. dvě větve jednoho valenčního slovníku), PDT-VALLEX a VALLEX, které uvádějí jednotlivé valenční rámce českých sloves (slov).

PDT-VALLEX existuje v elektronické podobě (je dostupný z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/visual-data/pdt-vallex/vallex.html>) a slouží zejména pro potřeby *Pražského závislostního korpusu* (PDT), s nímž je provázán. Internetový *Průvodce PDT 2.0*

(dostupný z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/pdt-guide/cz/html/index.html>; [cit. 15.7.2009]) charakterizuje PDT-VALLEX takto: „Položky PDT-VALLEXu obsahují jednotlivé významy sloves a některých slovesných podstatných a přídavných jmen, které se vyskytují v korpusu. Každý význam obsahuje *valenční rámec* se sémantickou, syntaktickou a morfologickou informací o jeho sémanticky povinných a/nebo volitelných závislých členech. Každý valenční rámec obsahuje nula nebo více *valenčních pozic*. Každá pozice má syntaktickou nebo sémantickou značku (např. ACT, PAT, ADDR, LOC, AIM, CRIT, BEN atd. [...]), a je označena buď jako povinná (obligatorní) nebo jako volitelná (fakultativní). Pozice navíc obsahují povrchově syntaktickou a morfologickou informaci o své povrchové realizaci (výrazu), jako je morfologický pád, předložka, která má být použita s příslušnou lexikální jednotkou, nebo (v případě frazémů) celý syntaktický podstrom, který frazém na povrchu vytváří.“

VALLEX existuje v elektronické i tištěné podobě (elektronicky je dostupný z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.0/data/html/generated/alphabet/index.html>; v roce 2008 vyšel pod názvem *Valenční slovník českých sloves*, jeho autory jsou Markéta Lopatková, Zdeněk Žabokrtský a Václava Kettnerová). Na rozdíl od PDT-VALLEXu, v němž nejsou lexémy zpracovávány jako celek (jsou v něm uváděny jednotlivé slovesné rámce tak, jak se objevovaly při anotaci dat PDT), jsou ve VALLEXu u jednotlivých sloves uvedeny informace o daném lexému jako celku. VALLEX tak přináší komplexnější informaci o slovese jako takovém (o všech jeho lexiích – významech), a má tím i širší využití než PDT-VALLEX. PDT-VALLEX přináší informace o všech lexiích (významech) sloves (slov), které se objevily v jazykovém materiálu PDT, a je tak využitelný hlavně pro práci s PDT. VALLEX např. u slovesa *panovat* uvádí dva valenční rámce (1. ‚vládnout‘, 2. ‚být rozšířen, existovat‘), PDT-VALLEX jen jeden (charakterizovaný příkladem: *panuje velký provoz*), protože všechna *panovat*, která se objevila v datech PDT, byla ve významu ‚být rozšířen, existovat‘ a ve významu ‚vládnout‘ se v materiálu pro korpus sloveso *panovat* neobjevilo.

V naší práci bude valenčnost volných doplnění posuzována podle slovníku PDT-VALLEX, protože v analýze se bude pracovat s jazykovým materiálem pocházejícím z dat PDT.

2.1.7.3 Vliv valence na český slovosled

Podle *Mluvnice češtiny 3* (1987: 609) má valence v češtině zřetelný vliv zejména na postavení tzv. kvalifikujících adverbíí (tj. adverbíí typu *rychle, jasně, pilně* atd.). Pokud jsou

tato adverbia nevalenční, stávají obvykle těsně před slovesem, které rozvíjejí (mají tedy podobnou vlastnost jako shodný přívlástek, který rozvíjí substantivum), avšak bývají snadno přemístitelná i do pozice těsně za slovesem. Valenční kvalifikující adverbia naopak mají tendenci vyskytovat se vždy v postpozici – srov. k tomu Uhlířová v *Mluvnici češtiny 3* (1987: 609): „Nevalenční kvalifikující adverbium (např. *rychle běžet, jasně zářit, pilně malovat, bezhlavě ničit, důvěřivě shlížet na něco*) snadněji než nevalenční (např. *vypadat dobře, chovat se rozumně, zacházet s něčím dovedně*) pozbývá samostatné role v AČ výpovědi (ve sdělném poli základního řádu) a stává se součástí komplexního celku (sdělného pole nižšího řádu), který vytváří spolu se svým dominujícím slovesem. Možnost tvořit sdělná pole nižšího řádu s dominujícím slovesem není ovšem vyloučena ani u adverbii valenčních. Lze však říci, že těsnost vztahu k slovesu se projevuje jakožto činitel relevantní pro různou míru uplatnění adverbii v sdělných polích různých řádů. Projevem uvedeného rozdílu je odlišná tendence ve slovosledu. Proti základní (a v souvislém textu převažující) postpozici v případech *chovat se rozumně, vypadat dobře* apod. je v češtině v případech jako *jasně zářit, pilně malovat* aj. obvyklejší antepozice. Rozdíly v hierarchizaci AČ a ve slovosledu valenčních a nevalenčních inherentních adverbii vyjadřují jen převládající tendenci. Vedle antepozice v případech *jasně zářit, vesele se usmívat* vyskytuje se i tam, kde adverbium tvoří se slovesem jeden komplexní celek, rovněž postpozice, a to zejména v delších výpovědích, v nichž má sloveso funkci průvodní složky R: *S kočovnou společností vesele jezdil / jezdil vesele od města k městu*. Snadná přemístitelnost z pozice těsně před slovesem do pozice těsně po slovese a naopak je charakteristickým slovosledným rysem adverbii vůbec.“

Ve výzkumu vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění popisuje Uhlířová i obecnější vliv valence na český slovosled (respektive na tendenci určitých druhů adverbii zaujímat v aktuálním členění roli tématu, nebo rématu), jak již bylo zmíněno v kapitole o aktuálním členění. Upozorňuje na skutečnost, že valenční adverbii bývají ve výpovědích častěji rématem, nevalenční tématem. Uhlířová (1974: 106) se přitom domnívá, že valence ve výpovědi určuje její komunikativní strukturu, tj. ovlivňuje její aktuální členění: „Lze říci, že povaha vztahu Ad ke slovesu do jisté míry předurčuje místo Ad v komunikativní struktuře.“

Setkali jsme se tak zatím se dvěma aspekty vlivu valence na český slovosled – valence (podle Uhlířové) ovlivňuje jednak postavení větné složky (kvalifikujícího adverbii) vzhledem k jejímu řídicímu slovesu (tj. postavení do antepozice, nebo postpozice) a jednak roli větné složky (adverbii) v aktuálním členění (tendenci být tématem, nebo rématem, a tedy být

spíše na začátku, nebo na konci výpovědi s objektivním pořadem). Ukazuje se ale, že valence ovlivňuje zřejmě ještě jeden jev – jak daleko stojí větná složka od svého řídicího slovesa.

V *Knížce o slovosledu* Uhlířová (1987: 74n) popisuje obvyklou vzdálenost od slovesa u valenčních a nevalenčních adverbíí: „Ukažme si to na konkrétním příkladě: *Někteří lidé se bláhově domnívají, že hodně cizích výrazů vypadá v jejich řeči vzdělaně*. Příslovce *bláhově*, které má v naší větě [význam kvalifikační] [...], tvoří v aktuálním členění věty jeden celek se slovesem. Proto stojí těsně u něj. Naproti tomu příslovce *vzdělaně* má samostatnou aktuální roli, je rématem vedlejší věty, stojí na jejím konci a od přísudkového slovesa je odděleno rozvitým větným členem *v jejich řeči*.“ Příklad ukazuje, že nevalenční kvalifikující adverbium má tendenci stát těsně u slovesa, zatímco valenční může být od slovesa spíše odděleno ještě jinými větnými složkami.

Opačně vidí slovosledné sousedství slovesa a valenční a nevalenční složky Marek Nekula v *Příruční mluvnici češtiny* (1995: 647), i když ta v této souvislosti nemluví přímo o slovosledu adverbíí, ale o slovosledu valenčních složek obecně: „Zřetelná je tendence, aby tzv. vazebná doplnění, která jsou vyžadována slovesem [...], byla v nepříznakových větách v těsnějším kontaktu se slovesem než doplnění volná: *Po několika týdnech intenzivní práce jsme si se ženou přece jen zajeli na chalupu, abychom si odpočinuli* X **Po několika týdnech intenzivní práce jsme si se ženou přece jen zajeli, abychom si odpočinuli, na chalupu*. (Zde ovšem záleží na tom, není-li gramatický princip v konfliktu s potřebami aktuálního členění.)“

Nabízí se otázka, zda kvalifikující adverbia mají v této souvislosti zřetelně odlišnou tendenci než větné složky vyjádřené jinak, zda platí, že valenční adverbia udržují od svého řídicího slovesa spíše určitou vzdálenost, zatímco valenční složky vyjádřené jinou formou stávají u slovesa těsně, jak tvrdí *Příruční mluvnice češtiny*. Ta ovšem ve svém příkladu uvádí větnou složku vyjádřenou závislou větou, což může mít na její slovosledné chování také vliv (srov. kapitola o slovosledném vlivu větnosti a nevětnosti vyjádření). Tendenci valenčních složek stát těsně u řídicího slovesa, nebo vzdáleně od něj bude věnována pozornost i v analytické části této práce.

2.2 Hlavní dosavadní poznatky ke slovosledu adverbialíí v češtině

Syntaktickým charakteristikám adverbialíí (resp. kategorií vymezených na základě rozdílných sémantických vlastností jejich zástupců) byly v české lingvistice věnovány zejména výzkumy stupnice výpovědní dynamičnosti (VD), systémového uspořádání (SU) a stupnice tematičnosti (i když některé z nich nezkoumaly jen adverbialia, ale i jiné kategorie tradičně odpovídající např. syntaktickému podmětu nebo předmětu). Tyto výzkumy však byly prováděny různými metodami, podle různě nastavených kritérií a s různými cíli, proto jejich výsledky nejsou zcela porovnatelné. Do jisté míry ale všechny prezentují teorii vztahu adverbialie a slovosledu v češtině. Stupnice výpovědní dynamičnosti a systémového uspořádání představují předpokládané bezpříznakové pořadí „adverbialíí“ (ať už je označují jako specifikace či jako volná doplnění, popř. jinak) v české větě. Stupnice tematičnosti odráží tendenci adverbialíí vystupovat v roli tématu. Předpokládáme-li, že v české oznamovací větě (a výpovědi) je typické pořadí prvků téma – réma, pak můžeme stupnici tematičnosti chápat i jako stupnici odrážející tendence jednotlivých druhů adverbialíí stát na začátku věty (a výpovědi).

Jak již bylo řečeno, získané stupnice nejsou navzájem plně porovnatelné (srov. každá z nich obsahuje jiný druh a počet stupňů, systémové uspořádání např. rozlišuje kategorie kde, odkud, kudy a kam, stupnice tematičnosti však všechny tyto kategorie slučuje pod „místo“; stupnice výpovědní dynamičnosti zkoumala výpovědi se základním slovosledem, systémové uspořádání jen ohniskovou část výpovědi, stupnice tematičnosti složky kontextem neovlivněné i ovlivněné; systémové uspořádání nebralo ohled na formu vyjádření složky, u některých druhů zkoumalo jen výrazy v podobě závislé věty, stupnice tematičnosti naproti tomu zkoumala adverbialia s jednotnou formou – vyjádřená substantivem). Svou teorii o obvyklém slovosledném pořadí „adverbialíí“ však přinášejí všechny stupnice²:

² Stupnici výpovědní dynamičnosti v této podobě uvádí Ludmila Uhlířová v *Mluvnici češtiny 3* (1987: 571) podle pojetí Jana Firbase; Uhlířová je zároveň autorkou stupnice tematičnosti – srov. její stať *O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění* (1974: 101); autory systémového uspořádání jsou Petr Sgall, Eva Hajičová a Eva Buráňová – srov. *Aktuální členění věty v češtině* (1980: 77)

VD	Tematičnost	SU
1. kulisy (čas a místo)	1. podmínka	1. konatel
2. agens	2. přípustka	2. čas
3. čas	3. zřetel	kdy
kdy	4. čas	odkdy
odkdy	5. účel	dokdy
dokdy	6. příčina	jak často
jak často	7. omezení	jak dlouho
jak dlouho	8. místo (kde + kudy + odkud + kam)	3. místo (kde)
4. místo	9. původ	4. způsob
5. prostředek	10. prostředek	5. míra
6. beneficiens	11. způsob	6. měřítko
7. patiens	12. původce	7. nástroj (prostředek)
8. podmínka	13. míra	8. směr (kudy)
9. příčina	14. výsledek	9. adresát
10. účel		10. původ
		11. směr (odkud)
		12. patiens
		13. směr (kam)
		14. výsledek
		15. podmínka
		16. účel
		17. příčina

Cíl práce

Z porovnání hlavních dosavadních teorií o slovosledném chování adverbialíí v češtině (základní stupnice výpovědní dynamičnosti, stupnice tematičnosti a systémového uspořádání) je zřejmé, že výsledky dosud provedených výzkumů v této oblasti se mezi sebou výrazně liší. Pravděpodobně je to dáno zejména tím, že jednotlivé výzkumy sledovaly vliv vždy jen několika možných slovosledných faktorů, nebo některým faktorům věnovaly pozornost jen v omezené míře. Na zamýšlené výsledné základní pořadí adverbialíí v češtině tak zřejmě mají vliv kromě již zkoumaných činitelů i faktory další, které dané výzkumy nezohlednily nebo zohlednily jen zčásti.

V této diplomové práci se proto pokusíme dosavadní navzájem rozporné návrhy bezpříznakového slovosledného uspořádání adverbialíí ověřit, a to z hlediska, které prozatím nebylo bráno v potaz, ačkoli podle předběžných výzkumů (Rysová 2008) i podle některých zmínek ve starší lingvistické literatuře (Uhlířová 1974) může hrát ve slovosledu podstatnou roli – z hlediska valence.

1 Podrobné rozpracování hlavních cílů práce

I. Přezkoumat vliv valence řídicího slovesa na slovosledné pořadí vybraných, na něm bezprostředně závislých kontextově nezapojených doplnění, která mají povahu adverbialie, respektive tzv. volného slovesného doplnění, vystupujících v českých deklarativních výpovědích (nebo v jejich částech, tj. závislých klauzích) s tzv. objektivním pořadem, v nichž není negace.

I. a) Sestavit stupnici tematičnosti zkoumaných druhů volných slovesných doplnění (respektive stupnici tendencí vyskytovat se v roli tzv. vlastního rématu) v závislosti na jejich valenčnosti, tj. ověřit, zda, popř. jak se faktor slovesné valence ve výpovědi (nebo v její části, tj. v závislé klauzi) promítá do aktuálního členění.

I. b) U těchto vybraných druhů volných slovesných doplnění zjistit, zda mají v závislosti na své valenčnosti tendenci vyskytovat se spíše v antepozici, nebo postpozici.

I. c) Ověřit, zda tyto druhy volných slovesných doplňení mají v závislosti na své valenčnosti tendenci stát spíše těsně u svého řídicího slovesa (tedy v kontaktní pozici), nebo vzdáleně od něj (v distantní pozici).

II. Přezkoumat nepříznakové pořadí vybraných kontextově nezapojených volných slovesných doplňení ve výpovědi (nebo v její části, tj. v závislé klauzi), tj. v povrchovém slovosledu, na základě frekvence výskytu určitého pořadí – ověřit vliv sémantiky doplňení (příslušnosti do určité sémantické kategorie – př. místo, čas atd.) na jeho umístění ve slovosledu.

III. Přezkoumat, jak slovosledné postavení kontextově nezapojeného volného slovesného doplňení ovlivňuje jeho forma a jeho délka (počet slov).

IV. Ověřit případný vliv typu výpovědi – nebo její části, tj. typu závislé klauze – (tzv. scénických výpovědí / klauzí, výpovědí / klauzí s řídicím slovesem na druhém místě, výpovědí / klauzí s analytickým nebo složeným řídicím slovesem) na slovosledné pořadí vybraných, kontextově nezapojených volných slovesných doplňení.

1.1 Poznámka k výběru dat

Vliv ostatních možných slovosledných činitelů v této práci zkoumán nebude. Data pro analýzu proto budou vybrána tak, aby se případnému vlivu těchto dalších (v teoretické části práce popsaných) činitelů na výsledky výzkumu pokud možno zamezilo. Budou proto zkoumány pouze deklarativní výpovědi (a jejich části, tj. závislé klauze – mající rovněž deklarativní charakter) bez negace s objektivním pořadem téma – réma, a to ve stylově vyrovnaných textech. Nebudou brána v úvahu volná doplňení vyjádřená větně, tj. závislou klauzí (nebude tedy zkoumán vliv větnosti – nevětnosti vyjádření), a nebudou zkoumána doplňení zapojená do kontextu (k pojetí kontextové zapojenosti viz dále). Např. ve výpovědi *Když se včera vrátil domů, začal číst svou novou knihu* by bylo analyzováno časové doplňení TWHEN pouze v jedné části této výpovědi, vyjádřené závislou klauzí (tedy doplňení *včera*). Na úrovni celé výpovědi by však TWHEN (*Když se včera vrátil domů*) analyzováno nebylo, protože je vyjádřeno závislou klauzí. Budou tak zkoumány poměry uvnitř klauzí, ale ne slovosledné chování celé klauze vůči výpovědi, jejíž je klauze součástí.

Problematický je faktor „sémantické naplněnosti“ doplňení. Neexistuje totiž spolehlivé kritérium pro rozlišení toho, zda je něco sémanticky naplněné, nebo nenaplněné.

Míru sémantické naplněnosti tak lze zkoumat vždy jen vzhledem k něčemu jinému (srov. příklady: *něco* – *věc* – *oblečení* – *čepice* – *kšiltovka*), nelze ji vyjádřit exaktně. Rozlišování typu „nenaplněné – více naplněné – ještě více naplněné – ... – naplněné“ by bylo značně zavádějící a nepřesné. Zároveň však nelze vliv tohoto faktoru eliminovat vhodným výběrem dat (kromě omezení dat na nepronominizovaná). Tento faktor ale také nepatří k hlavním slovosledným činitelům v češtině – srov. k tomu *Mluvnici češtiny 3* (1987: 609) – a neměl by tak mít na výsledky výzkumu zásadní vliv. Data pro analýzu proto budou omezena na nepronominizovaná, jinak bude působení tohoto faktoru zanedbáváno.

Metody a postup práce

Stanovené cíle byly ověřeny na jazykovém materiálu získaném z dat *Pražského závislostního korpusu* (PDT). Ten obsahuje anotované texty převzaté z českých novin a časopisů (na tektogramatické rovině byly anotovány texty z *Lidových novin*, *Mladé fronty Dnes* a *Českomoravského profitu*). Převážná část slovních jednotek anotovaných na tektogramatické rovině přitom pochází z *Lidových novin* (76,79 %), menší část z *Mladé fronty Dnes* (14,31 %) a nejmenší část tvoří *Českomoravský profit*, ekonomický týdeník (8,90 %) – srov. údaje v *Průvodci PDT 2.0* [cit. 28.7.2009], dostupný z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/pdt-guide/cz/html/ch03.html>. Více než 90 % dat, s nimiž se pracovalo v analýze, pochází z novinových deníků, jedná se tedy o texty stylově si navzájem blízké. Výběrem těchto dat se snížilo působení slovosledného faktoru různých funkčních stylů na minimum.

Na tektogramatické rovině korpus nabízí 38 727 anotovaných výpovědí – ty představují reprezentativní vzorek jazyka užívaného v současných psaných novinách a časopisech.

Jak již bylo zmíněno, cílem práce bylo ověřit zejména vliv valenčnosti a dále sémantiky, formy a délky volného slovesného doplnění na jeho obvyklé umístění ve výpovědi (přesněji v určitém typu výpovědi, srov. kapitolu *Cíl práce*), resp. na obvyklé vzájemné nepříznakové pořadí vybraných druhů volných slovesných doplnění v povrchovém slovosledu.

Protože nebylo možné předpokládat, že se v korpusu najdou výpovědi, v nichž se objeví všechny druhy zkoumaných volných doplnění najednou, bylo vzájemné nepříznakové pořadí volných doplnění ověřováno na dvojicích. Pro analýzu proto byly v korpusu vyhledány výpovědi, v nichž se objevovaly vždy dva ze zkoumaných druhů volných slovesných doplnění (vedle nich mohly, ale nemusely ve výpovědích figurovat i jiná volná doplnění a samozřejmě další větné složky, ty však v analýze zohledněny nebyly). Z nalezených výpovědí byly do zpracovávaného materiálu zařazeny pouze ty, v nichž byla obě zkoumaná volná doplnění kontextově nezapojená (k pojetí kontextové zapojenosti viz dále). Zároveň byly analyzovány jen výpovědi s objektivním pořadem (téma – réma), které měly povahu oznamovací věty bez negace.

Popsaným způsobem byly v korpusu vyhledány výpovědi, v nichž se požadovaná dvě volná slovesná doplnění vyskytla vždy v určitém pořadí (např. doplnění vyjadřující místo – doplnění vyjadřující čas). Pořadí volných doplnění však bylo tímto způsobem zjišťováno v

hloubkovém slovosledu, tj. ve větné struktuře, ne na povrchu. Hloubkový slovosled se ale v některých případech může lišit od slovosledu povrchového. Pro naše účely je však rozhodující pořadí volných doplňení ve slovosledu povrchovém, proto bylo třeba vyhledané výpovědi a závislé klauze vytřídit ještě dále a odstranit přitom ty z nich, v nichž hloubkové řazení volných doplňení neodpovídalo řazení povrchovému. Z nalezených výpovědí a závislých klauzí bylo zároveň třeba vyřadit i ostatní nevhodné výpovědi (např. výpovědi, v nichž byla zkoumaná doplňení vyjádřená závislou klauzí – srov. výše).

Počet výpovědí a závislých klauzí splňujících požadovaná, výše popsaná kritéria pro analýzu pak byl zaznamenán. U každého doplňení bylo zároveň zachyceno, zda je v dané výpovědi či klauzi obligatorní (tj. valenční), nebo fakultativní (tj. nevalenční), zda bylo v těsné blízkosti řídicího slovesa, nebo zda mezi ním a tímto slovesem stály ještě jiné složky a zda se nacházelo v antepozici, nebo postpozici. Sledována byla i forma a délka každého analyzovaného doplňení a také to, zda doplňení bylo, nebo nebylo v dané výpovědi či klauzi vlastním rématem. Zachyceny byly i určité charakteristiky celé výpovědi nebo klauze – zda se jednalo o typ objevení se na scéně, zda bylo řídicí sloveso v analytickém tvaru, zda mělo povahu složeného predikátu a zda bylo v tzv. druhé pozici. Za řídicí sloveso přitom byla považována slovesa vyskytující se jak v hlavních větách, tak v závislých klauzích.

Následně byly v korpusu stejným způsobem vyhledány výpovědi a závislé klauze, v nichž bylo pořadí zkoumaných volných doplňení opačné (např. doplňení vyjadřující čas – doplňení vyjadřující místo). Opět byly vytříděny nehodící se výpovědi a klauze a zaznamenán počet vhodných k analýze (v ní byly u obou doplňení zapsány příslušné charakteristiky, jak to bylo popsáno již v předchozím odstavci).

Následně byl porovnán počet výpovědí a klauzí s jedním i druhým pořadím zkoumaných volných doplňení (př. místo – čas X čas – místo). Pořadí doplňení s převažujícím počtem výskytů (objevil-li se) bylo bráno za základní. Takto byly přezkoumány všechny možné matematické kombinace zkoumaných volných doplňení a sestavena stupnice předpokládaného základního pořadí těchto doplňení (tj. bylo předpokládáno, že stává-li např. čas před místem a místo před způsobem, stává před způsobem i čas). Je však možné, že pořadí na stupnici ovlivňují ještě určitá pravidla spoluvýskytu doplňení nebo i aktantů (ta však v rámci této práce pro velký počet existujících typů volných doplňení a aktantů nemohla být spolehlivě prozkoumána). Výslednou stupnici tak je třeba chápat jako konstrukt.

Hlavním úkolem práce bylo ověřit, jak se do této výsledné stupnice promítne vliv valenčnosti jednotlivých druhů volných doplňení. Proto byla všechna zkoumaná doplňení (vymezená sémanticky) roztříděna ještě podle toho, zda vystupovala v roli doplňení

valenčního (obligatorního), nebo nevalenčního (fakultativního). Volné doplnění vyjadřující např. způsob (MANN) tak na stupnici vystupuje jako dvě položky – jako obligatorní způsob (MANN-o) a jako fakultativní způsob (MANN-f). Ověřilo se tak, zda fakultativní doplnění stávají jinde než obligatorní, nebo zda valenčnost doplnění nemá na jeho pořadí ve stupnici vliv. Se stejným vymezením volných doplnění je pracováno v celém výzkumu.

Následně bylo vyhodnocováno slovosledné chování jednotlivých druhů volných slovesných doplnění, již nezávisle na jejich spoluvýskytu ve dvojici s jiným doplněním. U každého druhu bylo nejprve popsáno jeho vystupování v aktuálním členění (zda bývá, nebo nebývá vlastním rématem), pak jeho chování na rovině syntaktické (v jaké vzdálenosti a jakým směrem od řídicího slovesa obvykle bývá) a formální (jakou formou bývá doplnění vyjádřeno, kolik mívá slov a jak se tyto dvě vlastnosti projevují na jeho umístění ve výpovědi nebo závislé klauzi). Při těchto popisech byla pozornost věnována vždy také tomu, zda se doplnění chová jinak ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně, ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem v analytickém tvaru nebo se složeným řídicím slovesem nebo ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě. Zvlášť bylo posuzováno vystupování doplnění ve výpovědích / klauzích zde označovaných jako nespecifické (tj. nemajících řídicí sloveso v analytickém tvaru ani složený predikát ani v nich řídicí sloveso není na druhé pozici ani nemají povahu objevení se na scéně). Na závěr bylo porovnáno výše popsané slovosledné chování jednotlivých typů doplnění mezi sebou. Výsledky analýzy pak byly srovnány s výsledky jiných výzkumů (základní stupnicí výpovědní dynamičnosti, stupnicí rematičnosti a systémovým uspořádáním).

1 Způsob vyhledání výpovědí k analýze v PDT

Dotaz zadávaný do korpusu měl následující podobu (na místo označení doplnění „TWHEN“ a „LOC“ byla postupně dodávána všechna zkoumaná doplnění v potřebném pořadí):

```
[gram/sempos=v,tfa=f,gram/negation!=neg1,sentmod=enunc]([gram/verbmod!=cdn/imp/ind,gram/sempos!=adj.pron.def.demon/adj.pron.indef/adv.pron.def/adv.pron.indef/n.pron.def.demon/n.pron.def.pers/n.pron.indef,functor=TWHEN,_name=N1],[gram/verbmod!=cdn/imp/ind,gram/sempos!=adj.pron.def.demon/adj.pron.indef/adv.pron.def/adv.pron.indef/n.pron.def.demon/n.pron.def.pers/n.pron.indef,functor=LOC,deepord>{N1.deepord}})
```

Na základě tohoto dotazu se vyhledají všechny výpovědi, v nichž je kontextově nezapojené sloveso, které není negované a které je součástí výpovědi mající povahu věty oznamovací. Na tomto slovese mají být přímo závislá dvě doplnění (v tomto případě vyjadřující čas a místo), která nejsou pronominalizovaná (aby se omezil počet kontextově zapojených doplnění – doplnění vyjádřená zájmeny nebo zájmennými příslovci bývají kontextově zapojená často – a zároveň alespoň částečně omezil výskyt „sémanticky málo naplněných“ doplnění) a nemají povahu určitého tvaru slovesa (aby se zamezilo vyhledávání doplnění ve formě závislých klauzí). Pořadí těchto doplnění je pevné a týká se hloubkového slovosledu. Nebudou nalezena doplnění, mezi nimiž je vztah koordinační – ta jsou svou formou (a zejména délkou) specifická, proto do analýzy nejsou zahrnuta.

Po vyřídění výpovědí, které neodpovídaly nastaveným kritériím (viz výše), nebyla získaná data nijak omezována a v plném rozsahu byla podrobena analýze. Počítalo se tedy s tím, že pro každou dvojici doplnění bude analyzován různý počet výpovědí / klauzí (jak velký, závisí na frekvenci výskytu daných doplnění v korpusu).

1.1 Výběr druhů adverbialíí (volných slovesných doplnění) k výzkumu

Stanovené cíle byly ověřeny na množině pěti zvolených druhů adverbialíí (resp. volných slovesných doplnění) patřících do různých sémantických kategorií. Výběr druhů nebyl podmíněn žádnými kritérii, pouze ohledem na to, aby jednotlivé druhy byly mezi sebou pokud možno dobře odlišitelné, tedy navzájem významově dostatečně různé. Zkoumanými volnými doplněními byla doplnění vyjadřující: čas (kdy), místo (kde), způsob (jakým

způsobem), příčinu (proč) a směr (kam). Tyto kategorie jsou chápány ve smyslu funktorů, s nimiž pracuje PDT.

1.1.1 Čas (TWHEN)

Volné doplnění TWHEN vyjadřuje časové určení, jehož se týká obsah řídicí složky. Anotátorská příručka *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 453n) jej charakterizuje takto: „Funktor TWHEN (temporal: when) je funktor pro volné doplnění vyjadřující časové určení odpovídající na otázku ‚kdy?‘. Doplnění s funktorem TWHEN lokalizuje děj vyjádřený řídicím slovem do konkrétního časového bodu nebo úseku, a to buď přímým udáním času (*v pět hodin, letos*), nebo udáním časového vztahu k jinému ději nebo události (*před odjezdem, po snídani*).“ Pod funktor TWHEN nejsou zahrnuta doplnění vyjadřující čas jiným způsobem – např. odpovídající na otázku odkdy, dokdy, jak dlouho, za jak dlouho, jak často nebo kolikrát.

Problematické může být v některých případech odlišení funktoru TWHEN od funktoru LOC (vyjadřujícího místní okolnosti děje) – srov. opět anotátorskou příručku *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 457): „Formou vyjádření se funktor TWHEN může stýkat i s funktory pro jiná než časová určení. Shodné formální prostředky (zejména stejné předložky) a užití abstraktního výrazu vede též k neostré diferenci mezi časovými funktory a funktory jinými, zejména funktory místními. Srov.: *Sdělím ti to až na schůzi*. Doplnění *na schůzi* může vyjadřovat jednak časové doplnění na otázku ‚kdy?‘ (funktor TWHEN), ale může být i určením místa, kde se sdělení uskuteční, tedy doplněním s funktorem LOC. [...] Pro jednoznačné určení funktoru nejsou v těchto případech stanovena pevná kritéria, funktor, kterému víceznačný výraz nejvíce odpovídá, je zvolen na základě dostupného kontextu a vlastního uvážení anotátora.“

1.1.2 Místo (LOC)

LOC (locative) je funktor pro volné doplnění odpovídající na otázku kde a označující místo lokalizace děje nebo také stavu. Odlišuje se od určení směru, i když v některých případech je hranice mezi těmito dvěma funktory neostrá – srov. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 485): „Řada místních určení (*vedle skříně, okolo stromu, poblíž východu*) může odpovídat jak na otázku ‚kam?‘, tak na otázku ‚kde?‘. Určení funktoru vyplývá ve většině případů ze sémantiky řídicího slova, které je místním

určením rozvíjeno. Srovnej příklady [...] *Bydlí vedle našeho domu*.LOC *Položil to vedle našeho domu*.DIR3 [...] Řada sloves [...], která vyjadřují zaujetí místa nebo změnu polohy, však může být rozvíta jak doplněním s významem funktoru LOC, tak doplněním s významem funktoru DIR3 [tj. směr kam]. Volbu funktoru zde pomáhá určovat konkrétní kontext a sémantika slovesa: ve spojení s DIR3 vyjadřuje sloveso v první řadě zaujetí nějakého místa (což může být spojeno se změnou polohy), ve spojení s LOC vyjadřuje (totéž) sloveso v první řadě změnu polohy a doplnění s funktorem LOC specifikuje, na kterém místě k této změně polohy došlo. Analogicky podle rozdílu mezi větami *usedl na postel*.DIR3 a *usedl na posteli*.LOC je i ve formálně totožných doplněních vybrán jeden z funktorů DIR3 nebo LOC. Srov.: *Indiáni usedli vedle ohně*. Doplnění *vedle ohně* může být odpovědí jak na otázku *kam usedli?* (funktor DIR3), tak na otázku *kde usedli?* (funktor LOC). Doplnění *vedle ohně* vyjadřuje však zřejmě spíše zaujetí místa a bude mít funktor DIR3 (význam funktoru LOC tu není vyloučen, pokud indiáni u ohně nejprve leželi a něco je vyrušilo, může ve větě *Najednou indiáni vedle ohně usedli*. doplnění *vedle ohně* vyjadřovat změnu polohy a mít funktor LOC). U sloves, která změnu polohy nevyjadřují, a přesto mohou být rozvíta doplněním s funktorem LOC i s funktorem DIR3, je v případě užití formálně totožného doplnění dána přednost funktoru DIR3. Srov.: *Schoval se pod postel*.DIR3 *Schoval se pod postelí*.LOC *Schoval se poblíž východu*.DIR3. [...] Stejně formální prostředky (zejména stejné předložky) a užití abstraktního výrazu vede též k neostře hranici mezi funktorem LOC a funktorem TWHEN. [...] Formou vyjádření se funktor LOC může stýkat i s funktory pro jiná než místní a časová určení. Volba funktoru je však v konkrétním kontextu většinou jasná. Srov.: *Stařec nařikal nad vesnicí*.“

1.1.3 Způsob (MANN)

Funktor MANN mají volná doplnění vyjadřující způsob děje nebo vlastnosti – srov. k tomu *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 517n): „Funktor MANN (manner) je funktor pro takové volné doplnění, které vyjadřuje způsob uvedením kvalifikační či hodnotící charakteristiky děje, případně vlastnosti vyjádřené řídicím slovem. Doplnění s funktorem MANN vyjadřuje způsob přímo. Je třeba ho odlišit od vyjádření způsobu srovnáním, uvedením účinku, měřítka, prostředku, míry, výjimky. Funktor MANN přiřazujeme způsobovým adverbialním doplněním, která nesplňují podmínky pro specifitější slovesná volná doplnění. [...] Funktory pro vyjádření způsobu a jeho specifických variant se vzájemně kříží; vedle jasných příkladů se setkáváme s mnoha takovými, u kterých

je těžké rozhodnout, který z funktorů pro vyjádření způsobu a jeho specifických variant dané doplnění nejlépe vystihuje. Vždy dáváme přednost funktorům specifitějším před nejobecnějším způsobovým funktořem, funktořem MANN.“ V korpusových datech je však funktoř MANN často přiřazován i případům, které by mohly mít funktoř speciálnější.

V této práci bude způsob MANN chápán široce (rozlišení nejobecnějšího způsobu a specifitějších forem způsobu je dosud problematické a zatím ne zcela jasně vymezené), zahrne tedy v některých případech i varianty, které by bylo možné ještě dále specifikovat.

1.1.4 Příčina (CAUS)

Podle *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 488n) je doplnění vyjadřující příčinu charakterizováno takto: „Funktoř CAUS (cause) je funktoř pro takové volné doplnění, které jednak vyjadřuje vlastní příčinu děje nebo stavu vyjádřeného řídicím slovem (tj. skutečnost, která děj vyjádřený řídicím slovem způsobuje), jednak označující důvod (pohnutku, úvahu), který motivuje určité jednání. Doplnění označované CAUS zahrnuje celou řadu různých příčinných významů; vedle nejobecnějšího příčinného významu může doplnění s funktořem CAUS vyjadřovat i další významové rysy speciálnější, například zdroj platnosti řídicího děje nebo bližší určení charakteru následku. [...] Při realizaci předložkovým a prostým pádem nebo adverbialním výrazem se doplnění může stýkat s jinými funktoři pro volná doplnění, zejména s funktoři pro vyjádření způsobu [...]. Ve sporných případech, ve kterých není příčinný význam příliš zřetelný (často nám příčinná souvislost ani nedejde) volíme v anotaci funktoř obecnější. Srov.: *Muselo zákonitě.CAUS dojít k chybě. Zákonitě.MANN zvolí zástupce.*“

1.1.5 Směr (DIR3)

Funktoř DIR3 (directional: to) vyjadřuje směr kam. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 479n) jej charakterizuje jako „funktoř pro volné doplnění vyjadřující určení místa odpovídající na otázku ‚kam?‘, vyjadřuje cílový bod, ke kterému směřuje děj vyjádřený řídicím slovem.“ V některých případech může formou vyjádření hraničit s funktořem LOC a INTT (záměr). S funktořem INTT hraničí zejména u sloves s významem ‚poslat‘ a ‚zvat‘ nebo u sloves s významem pohybu a přemísťování. U nich má před INTT přednost funktoř DIR3 – srov. př. z anotátorské příručky (2005: 499): *Přijel do Prahy.DIR3 Přijel do Prahy.DIR3 na schůzku.INTT s premiéřem.*

2 Vymezení základních pojmů pro potřeby diplomové práce

2.1 Adverbiále – volné slovesné doplnění

Jak již bylo naznačeno v předchozím popisu, pojem adverbiále bude vzhledem k účelu této práce chápán v jejím kontextu jako synonymum pro tzv. volné slovesné doplnění, jak je vymezuje funkční generativní popis. To znamená, že se může vázat na širokou skupinu sloves a u každého z nich se může vyskytovat vícekrát. Za doplnění je přitom považován uzel bezprostředně závislý na řídicím slovese spolu se všemi uzly, pro které je otcem – tj. např. ve výpovědi *Pavel začal brzdit před dvojitou zatáčkou příliš pozdě* by byly za volná doplnění považovány celé výrazy *před dvojitou zatáčkou* (protože *dvojitý* závisí na slově *zatáčka*) a *příliš pozdě* (protože *příliš* závisí na slově *pozdě*). Předložky jsou chápány jako součást výrazu, ke kterému se pojí.

2.2 Sémanticko-syntaktické vymezení adverbiálií (volných slovesných doplnění)

V celém popise bude pracováno s volnými slovesnými doplněními vydělenými podle dvou kritérií – podle jejich příslušnosti k určité sémantické kategorii (čas, místo, způsob, příčina, směr) a zároveň podle toho, zda se vyskytla jako doplnění obligatorní, nebo fakultativní. Např. zkratka LOC-f bude označovat volné doplnění sémanticky vyjadřující místo (kde) a vyskytující se jako doplnění fakultativní, zkratka LOC-o volné doplnění sémanticky vyjadřující místo (kde) a vyskytující se jako doplnění obligatorní. Pokud zkratka nebude obsahovat rozlišení *f* nebo *o* (např. LOC), znamená to, že daná vlastnost platí pro obě tato doplnění (LOC = LOC-f + LOC-o).

2.3 Kontextová zapojenost

Za kontextově nezapojené jsou v této práci chápány výrazy, které nelze žádným způsobem vyčíst z předchozího jazykového kontextu (nejsou v něm přímo zmíněny ani z něj nijak nevyplývají) a nebo v něm sice zmíněny jsou, ale objevují se v dalším textu v nových souvislostech – v tom se naše pojetí kontextové zapojenosti shoduje s pojetím FGP, liší se ale v chápání samotného kontextu.

Ve FGP (a v PDT) je kontext chápán velmi široce – srov. příručku *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 1054): „Kontextem [...] rozumíme: verbální kontext (informace odvoditelné z předcházejícího textu), myšlenkový kontext (veškeré sdílené či obecně známé informace), situační kontext (informace odvoditelné ze situace), smyslový kontext (informace odvoditelné smyslovým vnímáním), kulturní kontext (informace sdílené kulturou), intertextovost (informace odvoditelné na základě jiných souvisejících textů).

Spolu s FGP je za kontext v našem pojetí považován kontext verbální. Hodnocení myšlenkové, situační, kulturní a intertextové zapojenosti výrazů psaných textů (analyzovaných textů z korpusu) je však problematické. Předmětem analýzy jsou novinové a časopisecké články – u nich se jedná o poměrně specifickou komunikační situaci: produkce sdělení probíhá ve zcela jiném čase a na zcela jiném místě než jeho recepce. Proto je možné se domnívat, že situačně zapojené výrazy (v užším slova smyslu, tj. výrazy zapojené bezprostředně do komunikační situace, respektive do situace, v níž se právě komunikuje, tj. výrazy zapojené do výše zmíněného situačního a smyslového kontextu) se v analyzovaném materiálu nevyskytují – pokud by totiž byly zapojené pouze do situace (a ne do jazykového kontextu), v níž vytváří sdělení autor, čtenář by sdělení nemohl rozumět, protože danou situaci nezná (to platí i pro výrazy typu *včera*, jejichž vztah k situaci produkce textu si čtenář sice odvodit může, ale jen z jazykového kontextu, tj. z toho, že si přečte, kdy dané noviny vyšly, z bezprostředně situačního kontextu vztah výrazu typu *včera* ke komunikační situaci odvodit nelze). Do situace (situací), v níž je sdělení recipováno čtenářem (čtenáři), nemůže být daný výraz zapojen rovněž, protože danou situaci (situace) nemůže znát autor.

Situační zapojenost se tak u psaných textů může (nebudeme-li brát v úvahu případy typu odkaz textu na obrázek otištěný vedle textu ap.) týkat jen „situace“ v širokém slova smyslu – (předpokládaných) společných vědomostí autora a čtenáře (zmíněný myšlenkový kontext), jejich povědomí o světě (kulturní kontext, intertextovost).

V této souvislosti však narážíme na problém časového odstupu od textu. Autoři sdělení v novinách počítají obvykle s tím, že jimi komunikují se soudobým čtenářem, který má určitou sumu vědomostí o současném dění ve společnosti (tj. nejen o tom, jak co obvykle ve společnosti či ve světě obecně probíhá, o její kultuře, tradicích apod., ale i o tom, co se děje „aktuálně“, např. co se psalo ve včerejších novinách). Články do novinových deníků jsou primárně určeny „zítřejšímu“ čtenáři, ne čtenáři, který je bude číst např. za patnáct let. Takový (v podstatě již nesoudobý) čtenář má sice jisté povědomí o tom, jak co obvykle ve

světě, v jeho kultuře apod. probíhá, ale s velkou pravděpodobností již nemá povědomí o „aktuálním“ dění z doby, kdy vznikl daný novinový článek.

Z tohoto hlediska by proto bylo při analýze korpusových dat v mnohých případech nesnadné určit, co je kontextově zapojené (o čem se v době vzniku textů zařazených do korpusu např. psalo ve všech novinách, co bylo v televizních zprávách apod.) a co není. Protože texty z korpusu PDT pochází z let 1991–1995, nelze již dnes spolehlivě zhodnotit, co v nich bylo (široce) situačně kontextově zapojené (tj. co v té době znali a věděli pravděpodobně téměř všichni a z čeho mohl autor sdělení vycházet) a co ne. Proto se při hodnocení kontextové zapojenosti analyzovaných výrazů vychází z kontextu jazykového.

Kulisy (např. *včera*, *v Praze*) budeme v našem pojetí chápat jako kontextově nezapojené (budou-li přinášet novou informaci, nové souvislosti). Každý si sice může odvodit, kdy bylo *včera* (víme-li z jazykového kontextu, kdy dané noviny vyšly), ale to ještě neznamená, že výraz *včera* musí být nutně kontextově zapojený (s narůstající vzdáleností v textu klesá i stupeň zapojení do jazykového kontextu), a každý ví, kde je *Praha* a co to je, ale podobně každý ví, i co je to *každý rok*, *na záhoně* apod. Může zde být sice určitý rozdíl v tzv. aktivovanosti těchto prvků v mysli člověka (o níž mluví FGP), ale lidská mysl je do jisté míry objekt nedostupný a plně nepoznatelný a těžko lze najít objektivní kritéria, podle nichž bychom danou aktivovanost mohli měřit a porovnávat.

Situační kontext v širokém slova smyslu tedy (sdílenou znalost světa, kultury, literatury apod.) brát v úvahu nebudeme, protože je prakticky nemožné vymezit, co je v tomto smyslu skutečně sdílené a co není, a stanovit hranici mezi (obecnou) známostí prvků typu *kopretina* a *Praha* – o obojím mají autor i adresát jisté povědomí.

Za kontextově nezapojené tak budeme ve shodě s příručkou *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 1056) považovat „výrazy [...], které reprezentují v textu dosud neznámá, nová fakta, nebo uvádějí známá fakta do nových souvislostí, tj. vyjadřují informace, které nejsou odvoditelné z kontextu. [...] Kontextově nezapojené mohou být i výrazy, které se opakují z předchozího textu, ale liší se od opakovaného výrazu hodnotou modality, gramatické kategorie apod. Takový výraz přináší novou informaci, proto ho považujeme za kontextově nezapojený. Příklad: *Ještě jsem to nenapsal* [*nenapsal* – kontextově nezapojeno], *ale zítra to napíšu* [*napíšu* – kontextově nezapojeno].“ Chápání kontextu ale bude z výše uvedených důvodů odlišné než v této příručce. Za rozhodující bude v našem pojetí pokládán kontext jazykový, není tedy přebíráno hodnocení kontextové zapojenosti z anotace AČV v PDT.

2.4 Valenčnost – obligatornost

O tom, zda je dané doplnění u slovesa fakultativní (nevalenční), nebo obligatorní (valenční) je rozhodováno podle valenčního slovníku PDT-VALLEX.

2.5 Vlastní réma

Za vlastní réma je považována složka stojící ve výpovědi s objektivním pořadem v povrchovém slovosledu nejvíce vpravo.

2.6 Antepozice, postpozice

Stojí-li doplnění v antepozici, nebo postpozici, je posuzováno vždy vzhledem k tomu tvaru řídicího slovesa, který je nositelem valence, ne tedy nutně vzhledem k verbu finitu. Např. ve výpovědi *S rodinou jsme si včera vyjeli na výlet* by byl výraz *včera* hodnocen jako vyskytující se v antepozici (protože stojí před *vyjeli*), výraz *na výlet* jako vyskytující se v postpozici.

2.7 Kontaktní, distantní postavení

Doplnění se vyskytuje v kontaktním postavení, jestliže stojí těsně u svého řídicího slovesa (u té jeho části, která je nositelem valence, tedy např. u participia), v postavení distantním, jestliže mezi ním a tímto slovesem stojí ještě jiné složky (jiná volná doplnění či aktanty). Pokud se mezi nositelem valence a analyzovanou složkou vyskytují části, které v PDT tvoří s nositelem valence jeden uzel (např. fázová slovesa, modální slovesa, sloveso být ve složeném tvaru slovesném), je takové postavení analyzované složky chápáno jako kontaktní (např. ve výpovědi *Včera jsem musel mýt nádobí* by byl výraz *včera* hodnocen jako nacházející se v kontaktním postavení s řídicím slovesem).

2.8 Délka doplnění – počet slov

U každého analyzovaného doplnění je sledováno, z kolika se skládá slov. Za hranici slova jsou považovány mezery (popř. interpunkční znaménka nebo grafické značky typu závorka nahrazující mezeru) oddělující skupinu grafémů, tj. jsou počítána slova grafická.

Pokud se v jedné výpovědi / klauzi vyskytují dvě doplnění stejného typu (následující bezprostředně za sebou), jsou chápány jako jedno (delší) doplnění (např. výraz *včera večer* je chápán jako jedno doplnění o dvou slovech).

2.9 Forma

U každého doplnění bylo zaznamenáváno, v jaké se vyskytlo formě. Rozlišovány byly (pokud se vyskytly) předložkové skupiny (*po celý den*), adverbciální skupiny (*velmi brzy*), adjektivní skupiny (*poněkud hlasitě*), substantivní skupiny (*velký stůl*), infinitivní skupiny (*naučit se*) a participiální skupiny (*dobře naladěn*).

2.10 Věta, výpověď

Výpověď je chápána jako povrchová realizace věty. Pojem věta je spojen s hloubkovou strukturou, pojem výpověď s povrchovou (v některých citátech z odborné literatury mohou však tyto pojmy vystupovat i jiným způsobem v závislosti na jejich pojetí autorem daného citátu). Toto rozlišení se také netýká užití pojmů věta a výpověď v ustálených termínech (např. *věta oznamovací*).

2.11 Klauze

Pojem klauze je v souladu s **Encyklopedickým slovníkem češtiny** (2002: 215) chápán jako termín, který odpovídá „[...] jedné větě (s jedním určitým slovesem), která sama může být součástí souvětí souřadného n. podřadného jako jeho věta hlavní (řídící) n. věta vedlejší“. Protože do analýzy byly zahrnuty jak samostatné výpovědi, tak i jejich části (vyjádřené závislou klauzí) a u obou se v analýze vycházelo výhradně z jejich povrchové podoby, budeme při užívání termínů výpověď i klauze chápat vždy jejich povrchové uspořádání (ne hloubkovou strukturu).

2.12 Predikátové sloveso

Za predikátové sloveso je považováno řídící sloveso v určitém tvaru (syntetickém, nebo analytickém, může být i složené) tvořící kořen nezávislé, nebo závislé klauze.

2.13 Objektivní pořad

Do analýzy jsou zahrnuty jen výpovědi / klauze s objektivním pořadem, tj. výpovědi / klauze, v nichž kontextově zapojené složky předcházejí před složkami kontextově nezapojenými. Protože výpovědi / klauze k analýze pochází z korpusu psaných textů, je i velký předpoklad, že výpovědí / klauzí s objektivním pořadem v něm bude většina – příručka *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 1052) k tomu uvádí: „Subjektivní pořadí je [...] silně příznakový jev, objevující se především v mluveném projevu, ve kterém je dostatečně zřetelně signalizován polohou intonačního centra.“

2.14 Složené řídicí sloveso

Za složené řídicí sloveso je považováno spojení plnovýznamového slovesa se slovesem modálním nebo fázovým (např. *musel zpívat, přestal kouřit*).

2.15 Řídicí sloveso na tzv. druhé pozici

Za druhou pozici je považována pozice složky (řídicího slovesa), které v povrchovém slovosledu předchází právě jedna jiná složka mající v datech PDT samostatný uzel (tato „první“ složka musí zároveň odpovídat alespoň jednomu grafickému slovu, nestačí tedy, aby na první pozici byla např. čárka). Tento samostatný uzel na první pozici (spolu se všemi na něm závislými uzly) musí bezprostředně záviset na řídicím slovese, které po něm v povrchovém slovosledu následuje.

Výpověď / klauze je hodnocena jako výpověď / klauze s řídicím slovesem na druhé pozici, jestliže na tomto druhém místě stojí verbum finitum plnovýznamového slovesa nebo slovesa modálního či fázového (ale ne verbum finitum analytického tvaru slovesa, jehož participium je od něj odděleno ještě jinými větnými složkami; samotné verbum finitum analytického tvaru slovesa totiž obvykle podléhá slovoslednému činiteli rytmickému). Za výpověď s řídicím slovesem na druhém místě by byla pokládána např. výpověď *Možná přijde zítra pozdě* nebo *Proto musím umýt auto* nebo *Dívka, která se přihlásila, pochází ze Strakonice* nebo *Včera jsem chytal ryby*, ne ale např. *Včera jsem z dlouhé chvíle chytal ryby*.

2.16 Objevení se na scéně

Za výpověď / klauzi typu objevení se na scéně jsou považovány ve shodě s *Mluvnici 3* (1987: 571) všechny výpovědi / klauze, v nichž vystupuje „jev na scéně existující, objevující se, resp. mizející ze scény, který je vázán na výskyt existenciálního slovesa (v širokém smyslu) ve větě. [...] [tomu odpovídá] AČ následujících výpovědí, v nichž je intonační centrum umístěno na konci výpovědi: *Zjara kvetou petrklíče. Od srpna jezdí v Praze dvě linky metra. Po silnici jede auto. Příští týden začíná nový semestr. Dnes večer hraje v Domě umělců Česká filharmonie. V Rodopech žijí medvědi.*“

2.17 Nespecifická výpověď / klauze

Nespecifická výpověď / klauze je výpověď / klauze vyhovující požadavkům analýzy (tj. má objektivní pořad ap.) a navíc nemá řídicí sloveso na druhém místě, toto sloveso není složené ani není v analytickém tvaru a celá výpověď / klauze nemá povahu objevení se na scéně.

Analytická část

1 Popis získaného materiálu

Po prohledání 38 727 výpovědí *Pražského závislostního korpusu* bylo nalezeno 1 347 výpovědí nebo závislých klauzí, které se podle nastavených kritérií hodily pro všechny části zamýšlené analýzy. V těchto výpovědích / klauzích byla vždy obě volná doplnění, která byla právě zkoumána, kontextově nezapojená. Výpovědi / klauze byly proto použity ke zjištění převažujícího výskytu volných doplnění v určitém vzájemném pořadí v povrchovém slovosledu a zároveň na nich byl proveden průzkum týkající se jednotlivých doplnění zvlášť, už bez ohledu na jejich spoluvýskyt ve dvojici (tj. zjištění, zda doplnění stojí v postpozici, nebo antepozici, zda je v kontaktním, nebo distantním postavení vzhledem k řídicímu slovesu apod.).

Vedle toho bylo nalezeno ještě 401 výpovědí nebo závislých klauzí, v nichž bylo jedno zkoumané volné doplnění kontextově nezapojené, druhé zapojené. Na těchto výpovědích / klauzích nebylo zkoumáno převažující vzájemné pořadí doplnění, ale u kontextově nezapojeného volného doplnění byly zaznamenány charakteristiky typu postavení v postpozici apod. Přítomnost druhého, kontextově zapojeného doplnění ve výpovědi / klauzi by na tyto charakteristiky neměla mít vliv, respektive ne jiný vliv než ve výpovědích / klauzích, v nichž byla obě doplnění kontextově nezapojená, protože i v nich se zároveň mohly vyskytovat (a často se vyskytovaly) také další, nezkoumané složky, které byly kontextově zapojené.

2 Základní slovosledné postavení kontextově nezapojených zkoumaných volných doplňení

1 347 nalezených výpovědí bylo rozděleno podle toho, v kolika z nich se u zkoumaných doplňení objevilo pořadí A – B, v kolika B – A. Počty výpovědí / klauzí u každého pořadí odráží tabulka č. 32. Z ní je patrné, že se počty výskytů jednotlivých kombinací určitých dvou volných doplňení vzájemně často velmi výrazně liší. Kombinace některých volných doplňení se v prohledávaném materiálu neobjevily vůbec, jiné pouze v několika málo případech, další se objevovaly relativně často (např. kombinace TWHEN-f – LOC-f má 532 výskytů, LOC-f – TWHEN-f 117 výskytů, TWHEN-f – MANN-f 141 výskytů, TWHEN-f – DIR3-f 126 výskytů). Většina kombinací se ale vyskytovala ve velmi nízkých počtech (např. kombinace MANN-f – LOC-o má 7 výskytů, LOC-o – MANN-f 2 výskyty), a jsou proto statisticky nezpracovatelné.

Spolehlivě tak lze zhodnotit pouze základní vzájemné pořadí TWHEN-f a LOC-f, u nichž prokazatelně převažuje slovosledná varianta čas – místo, podobnou tendenci (stát až po doplňení TWHEN-f) má velmi pravděpodobně i MANN-f a DIR3-f. Pro určení základního pořadí doplňení v dalších dvojicích neposkytl analyzovaný materiál dostatek důkazů a nelze je tedy spolehlivě hodnotit.

V dalším popisu se ale budeme pro zajímavost věnovat i těmto nízkým počtům výskytů doplňení v určitých dvojicích, i když jejich slovosledné tendence se projevíly pouze na omezeném jazykovém materiálu a nelze je zobecňovat.

Ukázalo se, že doplňení TWHEN se v analyzovaném materiálu vyskytuje výhradně jako TWHEN-f, tedy jako doplňení fakultativní. Zároveň stává před všemi ostatními zkoumanými druhy volných doplňení, ať jsou fakultativní, nebo obligatorní. Na slovosledné stupnici kontextově nezapojených doplňení by tedy TWHEN mělo první místo.

Naopak volné doplňení DIR3 (ať už fakultativní, nebo obligatorní) se ve všech dvojicích objevuje až na druhém místě. Na stupnici by tak zaujalo místo poslední.

Příčina CAUS-f zase ve dvojicích stojí většinou na prvním místě, tj. má tendenci vyskytovat se ve slovosledné stupnici na jejím začátku, a to po TWHEN-f. Nejasné je však vzájemné postavení CAUS-f vzhledem k LOC-f, obě varianty jejich vzájemného pořadí se projevíly jako rovnocenné. Zajímavé je, že CAUS se v našem materiálu vyskytuje výhradně jako CAUS-f.

Na stejném místě stupnice jako CAUS-f by se tak objevilo LOC-f, po nich by následovalo MANN-f. Pak by zaujaly místo DIR3-f, LOC-o, MANN-o a DIR3-o, nedá se však určit, v jakém vzájemném pořadí, protože dvě obligatorní volná doplnění v jedné výpovědi se v analyzovaném materiálu nevyskytla ani v jednom případě. Stejně tak se nikdy nevyskytla kombinace obligatorního a fakultativního doplnění stejného druhu (např. MANN-o a MANN-f). Vůbec se také v jedné výpovědi neobjevila kombinace DIR3-f a obligatorního doplnění.

Stupnice základního slovosledného postavení zkoumaných kontextově nezapojených volných slovesných doplnění by na základě výsledků analýzy tedy vypadala takto:

1. fakultativní čas (kdy)
- 2.–3. fakultativní příčina
- 2.–3. fakultativní místo (kde)
4. fakultativní způsob
- 5.–8. fakultativní směr (kam)
- 5.–8. obligatorní místo (kde)
- 5.–8. obligatorní způsob
- 5.–8. obligatorní směr (kam)

Ze stupnice je patrné, že fakultativní volná doplnění mají tendenci stát v povrchovém slovosledu před obligatorními volnými doplněními. Mezi fakultativními volnými doplněními pak působí faktor jejich příslušnosti k určité sémantické kategorii. Mezi obligatorními volnými doplněními podobný faktor nemohl být vysledován, protože se v žádné výpovědi neobjevila dvě obligatorní volná doplnění společně. Otázkou zůstává, zda je vůbec možné, aby v jedné výpovědi figurovala dvě obligatorní volná slovesná doplnění najednou.

Z tohoto pohledu je zajímavé i zvláštní chování DIR3. Ani jeho fakultativní varianta se nikdy neobjevila v kombinaci s nějakým obligatorním volným doplněním. V tomto ohledu se tedy DIR3-f chová stejně jako všechna obligatorní volná doplnění, ne jako všechna ostatní fakultativní volná doplnění. Ta se totiž v kombinaci s obligatorními volnými doplněními vyskytují všechna. V této souvislosti se také nabízí otázka, zda je dělení DIR3 na fakultativní a obligatorní variantu skutečně opodstatněné, zda by DIR3 nemohlo být ve všech (nebo téměř ve všech) případech chápáno jako obligatorní (za fakultativní jsou v PDT-VALLEXU chápána DIR3 např. ve výpovědích typu *Nakonec se cena vyšplhala na 1.7 miliardy korun*). Zajímavé je, že např. v němčině je DIR3 pojímáno téměř výhradně právě jako obligatorní –

sv. k tomu *Enzyklopädie – Deutsche Sprache* (1983: 183): „Bei Verben der Bewegung (der Ortsveränderung) und der optischen, teilweise auch der akustischen Wahrnehmung oder bei deren Kausativa sind sie [tj. směrová určení] valenznotwendig: Vater geht zur Arbeit. Er blickte angestrengt ins Dunkel. Er lauschte in die Nacht.“ U jiných sloves v němčině nemůže stát směrové určení podle *Enzyklopädie – Deutsche Sprache* vůbec, výjimečně se však může objevit jako doplnění fakultativní, a to u sloves označujících šíření optických nebo jiných podnětů. Jako příklad encyklopedie uvádí výpovědi *Das Leuchtfeuer blinkte durch die Nacht* a *Lauter Gesang tönte durch den Wald*. Zda DIR3 funguje z hlediska své valenčnosti stejně jako v němčině, by muselo být dále prozkoumáno. Zajímavé by v této souvislosti bylo také zjistit, zda se DIR3 může v češtině vyskytovat s jiným obligatorním volným doplněním právě u výpovědí se slovesy typu *blikat* nebo *znít*, tedy zda alespoň v těchto případech může DIR3-f vystupovat v jedné větě s obligatorním volným doplněním (u příslušného významu slovesa *znít* uvádí PDT-VALLEX i VALLEX jako obligatorní pouze aktor, *blikat* ani jeden z těchto slovníků neuvádí). PDT-VALLEX u slovesa *znít* uvádí příklad *zpěv zněl lesem* a směrové určení zde považuje za fakultativní – ve shodě s hodnocením obdobných případů v němčině v gramatice *Enzyklopädie – Deutsche Sprache*. Jana Šindlerová (2009) v příspěvku *An Insight into the Semantics of Directional Valency Complementation* připravovaném na konferenci *Proceedings of the Fifth Corpus Linguistics Conference* však směrová určení naopak považuje pro jejich sémantické vlastnosti a vztah ke slovesu za obligatorní (pracuje s českým a anglickým jazykovým materiálem): „We argue that directional arguments belong into the valency frame on principal.“

Výsledky první části provedené analýzy výskytů různých druhů obligatorních a fakultativních volných slovesných doplnění ve dvojicích tedy ukazují (i přes velmi malý počet výskytů některých dvojic doplnění ve zkoumaném materiálu) tendenci fakultativních kontextově nezapojených volných doplnění stát v povrchovém slovosledu před obligatorními.

3 Charakteristika jednotlivých zkoumaných druhů volných doplnění v povrchovém slovosledu

Následující popis přináší charakteristiku jednotlivých zkoumaných volných doplnění, která vyplynula z analýzy všech nalezených kontextově nezapojených doplnění (analyzována byla tedy i doplnění, která se objevila ve výpovědích / klauzích, v nichž bylo druhé zkoumané doplnění kontextově zapojené). Slovosledné vystupování těchto doplnění bylo analyzováno vždy s ohledem na typ výpovědi / klauze, v nichž se doplnění nacházelo (zvláště jsou popisovány nespecifické výpovědi / klauze, výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě jako jediným specifickým rysem, výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa jako jediným specifickým rysem, výpovědi / klauze se složeným řídicím slovesem jako jediným specifickým rysem a výpovědi / klauze typu objevení se na scéně jako jediným specifickým rysem).

Každé doplnění se však kromě ve výpovědích / klauzích nespecifických nebo výpovědích / klauzích právě s jedním specifickým rysem objevovalo i ve výpovědích / klauzích, v nichž se sledované specifické rysy křížily (např. v nich bylo sloveso na druhém místě a navíc se jednalo o výpověď / klauzi objevení se na scéně). Výpovědi / klauze s více specifickými rysy byly z následujícího popisu vyloučeny. Výskyty jednotlivých doplnění v těchto výpovědích / klauzích dokládají tabulky v přílohách (v tabulkách jsou jejich sloupce označeny +, např. sloupec „výpovědi objevení se na scéně+“ tak označuje, že obsahuje počty výskytů určitého doplnění ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně, které však zároveň mohou mít řídicí sloveso na druhém místě a toto sloveso ještě v analytickém nebo také složeném tvaru).

Následující popis se týká výsledků analýzy výpovědí / klauzí nespecifických a výpovědí / klauzí právě s jedním specifickým rysem (z těchto výpovědí jsou také počítána všechna procenta výskytů jednotlivých doplnění, která další popis obsahuje, počty výskytů jednotlivých doplnění v analyzovaném materiálu jsou rovněž počty výskytů doplnění v nespecifických výpovědích / klauzích a výpovědích / klauzích právě s jedním specifickým rysem).

3.1 TWHEN

Volné doplnění vyjadřující časový rozměr děje TWHEN, odpovídající na otázku „kdy“, se ve sledovaném jazykovém materiálu vyskytuje v 943 případech, a to výhradně jako doplnění fakultativní, tedy nevalenční.

Z tabulky č. 1 zachycující dílčí výsledky naší analýzy lze vyčíst některé základní charakteristiky způsobu vystupování kontextově nezapojeného TWHEN ve výpovědi. V dalším popisu se na tyto charakteristiky zaměříme, budeme si přitom všimnout jevů, pro které analyzovaný materiál poskytl dostatek důkazů (to platí i pro popis fungování ostatních analyzovaných volných doplnění).

3.1.1 Role TWHEN v aktuálním členění

Na rovině AČV bylo v analýze sledováno, jak často bývá TWHEN ve výpovědi / klauzi vlastním rématem, tj. sdělně nejzávažnější složkou. Z analýzy vyplývá, že TWHEN je vlastním rématem velice zřídka, prakticky lze říci, že vlastním rématem v podstatě nebývá. V nespecifických výpovědích se jako vlastní réma objevilo ve 3 % výpovědí / klauzích (tj. 12 výskytů z 357), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě (23 výskytů z 389) i ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa (4 výskytů ze 72) v 6 %, ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně v 0 % (0 výskytů ze 120) – v nich je vlastním rématem typicky jev, který se na scéně objevuje nebo z ní mizí. Pro situaci ve výpovědích / klauzích se složeným řídicím slovesem neposkytl analyzovaný jazykový materiál spolehlivé důkazy – a to ani pro další sledované charakteristiky, proto tento typ výpovědí / klauzích v dalším popisu TWHEN již nebudeme zvlášť zmiňovat.

Pokud se ale TWHEN jako vlastní réma ve výpovědi / klauzi objeví, jde většinou o výpovědi mající povahu oznámení informujícího o tom, kdy se uskuteční či uskutečnila nějaká událost (většinou z kontextu již známá) – např. např. *Obě odpoledne začínají v Chuchli ve 14 hod. / Nejlepší skupiny se objeví na finálovém koncertu 7. dubna. / Uvedeno v pražském Národním divadle 18. února. / Výzkumný program Ochrana životního prostředí vyhlásila Evropská unie v Bruselu v roce 1991.* (všechny zde uváděné příkladové výpovědi pochází z materiálu, na němž byla provedena analýza, získaného z dat *Pražského závislostního korpusu*). Zároveň platí, že ne všechny TWHEN předcházející složky bývají v těchto případech kontextově zapojeny (ve všech příkladových výpovědích / klauzích je z

předchozího jazykového kontextu znám vždy jen aktor nebo patiens objevující se před řídicím slovesem, je-li vyjádřen). Je ale možné, že právě kontextová zapojenost události, o níž se něco vypovídá (kdy bude), může být pro tento typ výpovědi / klauzí podstatná (srov. ilustrativní příklad: */V městském muzeu se bude konat výstava lidových krojů./ Zahájena bude koncem ledna.*). Pokud by tato událost (*výstava lidových krojů*) byla kontextově nezapojená, je pravděpodobné, že by mluvčí či pisatel do vlastního rématu postavil právě tuto událost a použil by výpověď typu objevení se na scéně, protože co se na scéně objevuje, je důležitější, než kdy se to objevuje, resp. co se koná, je důležitější, než kdy se to koná – srov. stupnici výpovědní dynamičnosti v *Mluvnici češtiny 3* (1987: 571). Výpověď / klauze, v níž by byla ohlašovaná událost kontextově nezapojená, by pak mohla vypadat takto: *Koncem ledna bude v městském muzeu zahájena výstava lidových krojů.*

Většina TWHEN objevujících se ve výpovědi / klauzi jako vlastní réma přináší zároveň velmi konkrétní časový údaj (určitou hodinu, den, rok), což je v souladu s tendencí popsanou v kapitole o slovosledném vlivu „sémantické naplněnosti“, aby ke konci výpovědi / klauze stály složky nesoucí konkrétnější, sémanticky naplněnější informaci než složky stojící na začátku výpovědi / klauze.

3.1.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.1.2.1 Vzdálenost TWHEN od řídicího slovesa

Analýza korpusového materiálu ukázala, že TWHEN se vzhledem k řídicímu slovesu ve výpovědi / klauzi vyskytuje jak v kontaktním, tak v distantním postavení. Ve výpovědích / klauzích, v nichž řídicí sloveso stojí tzv. na druhém místě, přitom převažuje postavení kontaktní (ze 76 %, ve 295 výskytech z 389). Ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně je pro TWHEN typičtější naopak postavení distantní (objevilo se v 63 % sledovaných výpovědí/ klauzích, v 75 výskytech ze 120). Výpovědi / klauze, v nichž má řídicí sloveso tvar analytický, se výrazně neprosazuje ani jeden ze zmíněných typů postavení, lehce převažuje kontaktní postavení (je v 56 %, v 40 výskytech ze 72). Podobně je tomu i ve výpovědích / klauzích, které zde byly označeny jako nspecifické, v nich ale lehce převažuje postavení distantní (59 %, 211 výskytů z 357).

3.1.2.2 Směr umístění TWHEN vzhledem k řídicímu slovesu

Ve všech typech námi sledovaných výpovědí / klauzí je pro TWHEN typické postavení v antepozici, jedinou výjimku tvoří výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě – v nich stojí TWHEN typicky v postpozici. V nespecifických výpovědích / klauzích se objevuje antepozice přibližně v 89 % (v 319 výskytech z 357), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 81 % (v 58 výskytech z 72), ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně v 96 % (v 115 výskytech ze 120). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě se více objevuje postpozice – v 74 % (v 288 výskytech z 389).

3.1.2.3 TWHEN a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

TWHEN má poměrně silnou tendenci stát ve výpovědi / klauzi v antepozici, tedy před řídicím slovesem, nestojí-li toto sloveso ve výpovědi / klauzi na druhém místě. Pokud TWHEN před řídicím slovesem skutečně stojí a není-li zároveň toto sloveso na druhém místě, má TWHEN současně tendenci vyskytovat se spíše v distantním postavení (v nespecifických výpovědích / klauzích v 61 %, ve 196 výskytech z 319; ve výpovědích / klauzích s analytickým řídicím slovesem v 53 %, v 31 výskytech z 58; ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně v 65 %, v 75 výskytech ze 115). Mezi TWHEN a řídicím slovesem tak obvykle stojí ještě další výrazy (např. *Na dvě stovky filologů, bohemistů a studentů češtiny z 28 zemí pěti kontinentů se **včera** v aule pražského Karolina **rozloučily** se svým měsíčním působením na Letní škole slovanských studií v Praze.*). TWHEN se však za uvedených podmínek (před řídicím slovesem, které není na druhém místě) vyskytuje relativně často i v pozici kontaktní (v nespecifických výpovědích v 39 %, ve 123 výskytech z 319; ve výpovědích / klauzích s analytickým řídicím slovesem ve 47 %, ve 27 výskytech z 58; ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně v 35 %, ve 40 výskytech ze 115) – např. *První samostatná expozice Františka Koudelky byla **v úterý otevřena** v prostorách Vojenského historického muzea ve Schwarzenberském paláci na pražském Hradčanském náměstí. / Základní měsíční inflace se **v současnosti pohybuje** kolem 0.8 %.*

Pokud se však TWHEN nachází před řídicím slovesem, které zaujímá ve výpovědi / klauzi druhé místo, je logicky v postavení kontaktním (např. ***V současnosti pracuje** ve věznicích České republiky asi padesát procent z 9671 odsouzených.*).

Nachází-li se TWHEN v postpozici, pak bývá typicky v kontaktním postavení, a to ve všech typech sledovaných výpovědí / klauzí (např. *Vyhlášením výsledků **skončil v sobotu** v*

královéhradeckém kulturním domě Aldis 56. ročník mezinárodního festivalu amatérských filmů Unica 94. / První české soukromé nábytkářské učiliště **otevřela ve středu** v Koryčanech na Kroměřížsku společnost Koryna.). Většinou se však v tomto případě zároveň jedná o výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě. Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na jiném než druhém místě, ve kterých je TWHEN v postpozici, se v analyzovaném materiálu vyskytují zřídka, i když příklady pro ně najdeme (např. *Proslulý autor své knihy vydával po listopadu 1989 pouze v tomto brněnském nakladatelství.*). Pravděpodobně v nich však často sehraje roli kontextová zapojenost výrazů stojících před řídicím slovesem (i v příkladové výpovědi / klauzi jsou výrazy *proslulý autor* a *své knihy* kontextově zapojené, což zřejmě způsobilo přesunutí kontextově nezapojeného TWHEN až za sloveso, i když je pro něj typická antepozice).

Shrneme-li předchozí poznatky, můžeme konstatovat, že kontextově nezapojené volné doplnění TWHEN vyjadřující časový rozměr děje se ve výpovědích / klauzích (majících povahu deklarativní a neobsahujících větnou negaci) typicky chová následujícím způsobem:

Není-li řídicí sloveso ve výpovědi / klauzi na druhém místě, stojí TWHEN většinou v antepozici, tedy před tímto slovesem (např. *Loni bylo na území České republiky zadrženo celkem 29 kilogramů kokainu.*).

Není-li řídicí sloveso ve výpovědi / klauzi na druhém místě a stojí-li TWHEN před ním, má TWHEN tendenci být vzhledem k řídicímu slovesu spíše v postavení distantním, tedy být od tohoto slovesa odděleno jinými výrazy (např. *V lednu 1995 bylo ve Spolkové republice přihlášeno o 21.2 % nových nákladních vozů a o 35.1 procenta návěsových tahačů více než před rokem.*).

Je-li TWHEN v postpozici, má silnou tendenci stát těsně u řídicího slovesa, tedy být v postavení kontaktním (např. *Podle odhadů pracuje v současnosti v cestovním ruchu na Slovensku 65000 osob.*).

Je-li ve výpovědi / klauzi řídicí sloveso na druhém místě, stojí TWHEN v postpozici a zároveň platí, stojí-li TWHEN v postpozici, většinou se jedná o výpověď s řídicím slovesem na druhém místě (např. *Mahler se narodil roku 1860 v židovské rodině v Kališti u Humpolce.*).

Je-li ve výpovědi / klauzi řídicí sloveso na druhém místě, má TWHEN silnou tendenci být v kontaktním postavení (např. *O. Kohlíček žije dnes údajně v Kanadě pod jménem Kohl.*).

Uvedené poznatky zároveň ukazují, že TWHEN má silnou tendenci stát spíše na začátku výpovědi / klauze, a to bez ohledu na postavení řídicího slovesa (stojí-li totiž řídicí sloveso dále než na druhém místě, bývá TWHEN několik míst před ním; je-li sloveso na druhém místě – nebo v povrchovém slovosledu i na prvním – stojí TWHEN těsně za ním).

V mnoha případech stálo TWHEN ve výpovědi / klauzi přímo na prvním místě (statisticky však tento jev nebyl sledován).

3.1.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících TWHEN

3.1.3.1 Forma doplnění – způsob vyjádření TWHEN

Analýza ukazuje, že se TWHEN v našem materiálu vyskytuje nejvíce v podobě adverbialního doplnění, ve velké míře se objevuje rovněž ve formě předložkového spojení, okrajově má podobu substantivní (míra výskytu TWHEN v podobě závislé věty nebyla sledována). V nespecifických výpovědích / klauzích převažuje z 59 % (120 výskytů z 357) adverbialní forma (předložková zaujímá 35 %, 126 výskytů z 357; substantivní 6 %, 21 výskytů z 357). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě se nejvíce vyskytuje forma předložkového spojení, a to v 48 %, v 187 výskytech z 389 (adverbialní forma ve 41 %, ve 160 výskytech z 389; substantivní v 11 %, ve 42 výskytech z 389). Ve výpovědích/ klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa zase z 53 %, v 38 výskytech ze 72, převažuje forma adverbialní (předložková forma zaujímá 44 %, 32 výskytů ze 72; substantivní 3 %, 2 výskyty ze 72). I pro ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně je nejtypičtější forma adverbialní, která se vyskytuje v 60 % případů, v 73 výskytech ze 120 (forma předložkového spojení v 33 %, v 39 výskytech ze 120; substantivní v 7 %, v 8 výskytech ze 120).

3.1.3.2 Vliv způsobu vyjádření TWHEN na jeho umístění do antepozice, nebo postpozice

Ze statistiky vyplývá, že větší vliv než formální podoba časového doplnění na jeho umístění před, nebo za řídicí sloveso má typ výpovědi / klauze. Ať je TWHEN vyjádřeno adverbiem, předložkovým spojením nebo substantivem, vždy platí, že ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě TWHEN obvykle stojí za tímto slovesem, zatímco v ostatních výpovědích / klauzích před tímto slovesem.

Mimo to se však zároveň objevuje výrazná tendence adverbialních TWHEN stát v antepozici (pokud řídicí sloveso ve výpovědi / klauzi nestojí na druhém místě). V nespecifických výpovědích / klauzích (202 výskytů z 210) i ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně (70 výskytů ze 73) stojí adverbialní TWHEN před slovesem v 96 %

případů, ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 89 % (34 výskyty z 38).

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě stojí adverbialní TWHEN v 80 % případů (128 výskyty ze 160) za tímto slovesem.

Tendence TWHEN vyjádřených předložkovým spojením stát ve výpovědi / klauzi před řídicím slovesem není tak silná jako u TWHEN vyjádřených adverbiiem. TWHEN vyjádřená předložkovým spojením stojí v antepozici v nespecifických výpovědích / klauzích (v 87 výskytech ze 126) a ve výpovědích/ klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa (ve 22 výskytech ze 32) „jen“ v 69 % případů.

Zdá se však, že jiná je situace ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně. V nich stojí TWHEN vyjádřené předložkovým spojením před slovesem opět v naprosté většině případů (v 97 %, ve 38 výskytech z 39). To může být způsobeno tím, že ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně po řídicím slovese obecně (nestojí-li však toto zároveň na druhém místě) následuje hlavně (otázkou je, do jaké míry výhradně) výraz označující jev, který se na scéně objevuje nebo který z ní mizí (např. *Zítř na Pražském hradě začne hudební festival Pocta katedrále. / Podle slov jeho starosty Ctirada Medlíka i dnes mezi některými skupinami obyvatel vládnou silné protiněmecké nálady. / Na dotaz LN to včera na tiskové konferenci sdělila velvyslankyně USA v OSN Madeleine Albrightová.*). Samozřejmě však najdeme i příklady, v nichž se u výpovědi / klauze typu objevení se na scéně v postpozici vyskytují i jiné výrazy než ty, které označují jev objevující se či mizející (např. *Barevnou fotografii téměř nahého následníka britského trůnu prince Charlese otiskl včera na první straně nejrozšířenější německý deník Bild Zeitung.*). Zřejmě se ale mezi nimi TWHEN mnoho nevyskytují.

Uváděná tendence předložkových TWHEN stát ve výpovědích/ klauzích typu objevení se na scéně téměř výhradně v antepozici však může být způsobena i prostou skutečností, že se jich v našem materiálu objevilo jen 39, a proto statistický údaj o nich může být kvůli nedostatečné reprezentativnosti vzorku zkreslený (na druhou stranu poměr předložkových TWHEN v antepozici ku v postpozici ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně je zde 38:1).

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě stojí předložkové TWHEN v postpozici v 68 % případů (ve 128 výskytech ze 187), což je slabší tendence v tomto směru než u TWHEN adverbialních (v 80 %, ve 128 výskytech ze 160).

Tendenci substantivních TWHEN stát spíše v antepozici či v postpozici zde nelze spolehlivě popsat, protože se jich v našem materiálu nevyskytl dostatečný počet na to, aby o

nich bylo možné vypovědět něco bližšího. Patrná je jen jejich tendence stát stejně jako ostatní TWHEN v antepozici, ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě v postpozici.

3.1.4 Přehledové shrnutí: vliv způsobu vyjádření TWHEN na jeho postavení do antepozice, nebo postpozice

Nebereme-li v úvahu výpovědi s řídicím slovesem na druhém místě a výpovědi / klauze typu objevení se na scéně, můžeme konstatovat, že kontextově nezapojená adverbialní TWHEN mají silnější tendenci stát v antepozici než kontextově nezapojená TWHEN vyjádřená předložkovým spojením (např. výpověď typu *Nahrávky se **včera objevily** v amerických obchodech pod společným heslem Opera je snadná* je „ustálenější“ než výpověď typu *Nahrávky se **o víkendu objevily**... – resp. předložkové TWHEN *o víkendu* by se případně snáze přesunulo do postpozice než adverbialní TWHEN *včera*, i když pro obě formy TWHEN je v tomto případě základní /tj. převažující, frekvenčně se nejvíce vyskytující/ postavení v antepozici).*

Ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně je předpoklad pro výskyt v antepozici pro adverbialní i předložková TWHEN stejně silný (např. ***Na závěr první poloviny koncertu** se po obou stranách jeviště **zjevili** ohromní vepři se svítícíma očima. / **Předloni** ve Frankfurtu **zaznělo** vaše krédo: Nevěřím v možnost dokonalého míru, ale v nedokonalý kompromis, v kompromis v rámci možností.*)

Ve výpovědích / klauzích se slovesem na druhém místě je předpoklad pro objevení se v postpozici silnější pro adverbialní TWHEN než pro předložková (např. výpověď typu *Téměř šest tisíc českých krajanů **žije dnes** na území Rumunska* je v tomto případě ustálenější než výpověď typu *Téměř šest tisíc krajanů žije **v současné době** na území Rumunska – předložkové TWHEN *v současné době* by se případně dostalo snadněji do antepozice než adverbialní TWHEN *dnes*; pro adverbialní i předložkové TWHEN je však v tomto případě základní postavení v postpozici).*

Z předchozích poznatků vyplývá, že TWHEN vyjádřená předložkovým spojením opouští svoji základní pozici před, nebo za řídicím slovesem snadněji než TWHEN vyjádřená adverbiem (tendence adverbialních TWHEN udržovat si své základní postavení je přitom výrazně silnější ve výpovědích, v nichž TWHEN typicky stojí v antepozici – tedy ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě).

3.1.4.5 Délka TWHEN a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Průměrná délka TWHEN, která se vyskytla v našem materiálu, je 2 až 3 slova (za slovo je považován úsek výpovědi / klauze oddělený z obou stran mezerami).

Zároveň je ale třeba rozlišovat, jakým způsobem je TWHEN vyjádřeno. Adverbiální TWHEN jsou ze své povahy jednoslovná, někdy jsou zde ale označena i jako víceslovná – vyskytuje-li se u nich např. rematizátor (např. *už dnes / již nyní*), který spolu s nimi ve výpovědi tvoří společně přemístitelnou jednotku. Průměrná délka TWHEN vyjádřeného adverbium je ve všech typech výpovědí z našeho materiálu 1 slovo – a to jak v antepozici, tak v postpozici (viz tabulka č. 28, 29).

U předložkových TWHEN je situace složitější. Jejich průměrná délka je sice rovněž u všech sledovaných typů výpovědí / klauzí stejná, a to 3 až 4 slova, liší se však v závislosti na tom, zda TWHEN stojí v antepozici nebo v postpozici. V postpozici má předložkové TWHEN v průměru přibližně o slovo více než předložkové TWHEN v antepozici. V antepozici je přitom průměrná délka předložkového TWHEN 3 slova (např. **K 31. březnu** *hodlá ČR zavést na hranici standardní režim.*), v postpozici pak 4 slova (např. *Teroristé z UVF zastřeleného muže ponechali v noci na středu na ulici v zaparkovaném automobilu.*).

Průměrnou délku substantivních skupin (do skupiny substantiv jsou počítána i slova na nich závislá – např. shodné přívlastky – jako u všech předchozích způsobů vyjádření volných doplnění) v pozicích před nebo za řídicím slovesem nelze dost dobře popsat, protože se v analyzovaném materiálu vyskytovala zřídka.

Na základě předchozího však lze konstatovat, že pokud způsob vyjádření umožňuje výskyt TWHEN ve výrazu o proměnlivém počtu slov (typicky v podobě předložkového doplnění), objevují se TWHEN v postpozici ve větším počtu slov než v antepozici (např. např. **V pátek** *se v Praze mají objevit další dva kolektivy artistů a drezérů – cirkus Bohumila Kludského a Cirkus King. / Kuchyňským nožem ubodal v noci z neděle na pondělí třiačtyřicetiletý J. S. v kuchyni bytu v Pekařské ulici svou o jedenáct let mladší manželku.*).

3.1.5 TWHEN – přehledové shrnutí

3.1.5.1 Rovina AČV

TWHEN ve výpovědích / klauzích nebývá vlastním rématem, v této roli se vyskytuje velice zřídka.

3.1.5.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě se TWHEN vyskytuje ve většině případů v antepozici, a to (vzhledem k řídicímu slovesu) v distantním postavení.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě se TWHEN vyskytuje většinou v postpozici, a to (vzhledem k řídicímu slovesu) v kontaktním postavení.

3.1.5.3 Rovina formální – formální charakteristika výrazů vyjadřujících TWHEN

TWHEN je nejčastěji vyjádřeno adverbium, ve velké míře se objevuje také v podobě předložkového doplnění.

Je-li TWHEN vyjádřeno předložkovým spojením, má větší tendenci opouštět své typické místo v antepozici (převážně), či v postpozici – záleží na postavení řídicího slovesa ve výpovědi / klauzi – než je-li vyjádřeno adverbium (toto neplatí ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně).

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího TWHEN (který ze své povahy může v různých výpovědích / klauzích obsahovat různý počet slov – typicky předložkového výrazu) je v antepozici 3 slova, v postpozici 4 slova.

3.1.5.4 Schematické vyjádření

Výrazy v závorkách mají pouze ilustrativní charakter, jejich postavení a frekvence výskytu nebyla při analýze sledována, na naznačených místech ve výpovědi / klauzi stát mohou, ale nemusí.

- a) (jiné výrazy) – **TWHEN: adverbium / kratší předložkové** – jiné výrazy – **řídicí sloveso** – jiné výrazy
- b) jiné výrazy – **řídicí sloveso** – **TWHEN: delší předložkové** – jiné výrazy
- c) jiný výraz – **řídicí sloveso** – **TWHEN: adverbium / delší předložkové** – jiné výrazy

3.2 CAUS

Volné doplnění CAUS vyjadřující příčinné okolnosti děje (v užším slova smyslu), odpovídající na otázku „proč“, se v analyzovaném materiálu vyskytuje výhradně jako doplnění fakultativní, tedy nevalenční.

Zároveň se jako doplnění kontextově nezapojené, které nemá podobu závislé klauze, vyskytuje v našem materiálu s poměrně nízkou frekvencí (viz tabulka č. 9). Při popisu chování CAUS ve výpovědi / klauzi lze tedy vycházet jen z omezeného vzorku jeho výskytů, ve zkoumaném materiálu se objevilo v 69 případech (pro výpovědi / klauze typu objevení se na scéně jsou zaznamenány pouze dva výskyty CAUS, pro výpovědi / klauze se složeným řídicím slovesem není výskyt žádný – tyto dva typy výpovědi / klauzí tak z analýzy vyjmeme zcela). Následující popis je tedy spíše popisem možných tendencí vystupování CAUS ve výpovědi / klauzi.

3.2.1 Rovina AČV

Jak ukazuje analýza, CAUS ve výpovědi / klauzi většinou vlastním rématem nebývá (např. *Po přechodu na třídní obchodní cyklus se úterý stalo z **nejrůznějších příčin** nejslabším dnem, měřeno objemem obchodu.*). Někdy se však v této roli objeví (např. *Export Toyoty se v červenci zvýšil o 8.1 procenta na 139739 vozů **díky nárůstu vývozu do Severní Ameriky a Oceánie.*** / *Jelínek byl už v první části hry vyloučen na 10 minut **za napadení.*** / *Mapplethorpe zemřel v roce 1989 **na AIDS.***). V roli vlastního rématu se CAUS našem materiálu objevuje v nespecifických výpovědích / klauzích ve 29 % případů (7 výskytů z 24), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě ve 40 % případů (12 výskytů z 28) a ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa ve 43 % (6 výskytů z 15).

Pokud se ale jedná o výpověď / klauzi s rysem objevení se na scéně (a to bez ohledu na další rysy takové výpovědi / klauze – jako je např. řídicí sloveso na druhém místě či analytický tvar tohoto slovesa), nebývá CAUS vlastním rématem vůbec (např. *V obci Křišťanovice nacházející se v chráněné krajinné oblasti Šumava byl včera z **příkazu Stavebního úřadu města Prachatice** zbourán rozestavěný penzion, který tu začali načerno přistavovat ke svému rekreačnímu domku manželé Benčovi.*).

3.2.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.2.2.1 Vzdálenost CAUS od řídicího slovesa

CAUS se ve výpovědích / klauzích vyskytuje u řídicího slovesa v postavení kontaktním i distantním. V nespecifických výpovědích / klauzích přitom lehce převažuje kontaktní postavení (z 58 %, ve 14 výskytech z 24), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě se naopak vyskytuje více v postavení distantním (z 61 %, v 17 výskytech z 28). Distantní postavení velmi těsně převažuje i u výpovědí / klauzí s analytickým tvarem řídicího slovesa (z 53 %, v 8 výskytech z 15).

3.2.2.2 Postavení CAUS vůči řídicímu slovesu

CAUS se objevuje jak před řídicím slovesem, tak za ním. Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě přitom však převažuje postpozice (z 82 %, ve 23 výskytech z 28), v ostatních typech výpovědí / klauzí je poměr CAUS v postpozici a antepozici spíše vyrovnaný (v nespecifických výpovědích / klauzích se CAUS v postpozici vyskytuje přibližně v 54 % případů, ve 13 výskytech z 24; ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 53 % případů, v 8 výskytech z 15).

3.2.2.3 Přehledové shrnutí: CAUS a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě stojí CAUS většinou za tímto slovesem, a to spíše vzdáleně od něj (ze všech CAUS stojících v postpozici je zde 70 %, 16 výskytů z 23, v distantním postavení) – mezi řídicím slovesem a CAUS tak ve výpovědi / klauzi bývají ještě jiné výrazy (např. *Tramvajáci hrozili koncem června stávkou zejména pro neshody se svým ředitelem.*). Pokud v tomto typu výpovědi / klauzí stojí CAUS v antepozici, tak logicky v kontaktním postavení (např. *Na návrh premiéra V. Klause jmenoval včera prezident V. Havel ministrem školství, mládeže a tělovýchovy dosavadního prvního náměstka Ivana Pilipa /KDS/.*), tento typ však není příliš častý.

V nespecifických výpovědích / klauzích upřednostňuje CAUS v antepozici pravděpodobně spíše distantní postavení – v našem materiálu je zde v distantním postavení 64 % CAUS (7 výskytů z 11) stojících v antepozici (např. *Za špatné stání strážníci včera*

účtovali *blokovou pokutu ve výši až 500 korun.*), zatímco v postpozici spíše kontaktní (např. *Japonská vláda letos získala díky vysokým cenám dovezené rýže 155 miliard jenů.*), spolehlivé důkazy pro to ale analyzovaný materiál nepřináší stejně jako důkazy o postavení CAUS ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa a typu objevení se na scéně.

V postpozici nespécifických výpovědí / klauzí stojí CAUS v našem materiálu v 77 % případů (v 10 výskytech ze 13) těsně u řídicího slovesa (*Bunnag včera v doprovodu skupiny thajských poslanců přicestoval na Uhdeho pozvání na pětidenní návštěvu České republiky.*).

3.2.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících CAUS

3.2.3.1 Forma doplnění – způsob vyjádření CAUS

Typicky bývá CAUS vyjádřeno předložkovým spojením (vyjádření závislou klauzí nebylo při analýze sledováno, nicméně se u CAUS v našem materiálu objevovalo velmi často – takové výpovědi / klauze pak byly z analýzy vyřazeny). Vyjádření CAUS adverbium se neobjevilo vůbec, substantivní forma byla zaznamenána velmi okrajově (např. *nedopatřením / radostí*).

3.2.4 Vliv způsobu vyjádření CAUS na jeho umístění do antepozice, nebo postpozice

Jak vyplynulo z předchozího odstavce, CAUS se v celém analyzovaném materiálu vyskytuje prakticky pouze v podobě předložkového spojení.

3.2.5 Délka CAUS a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Délka jednotlivých výskytů CAUS ve výpovědi / klauzi je velmi různá. Běžná jsou např. 3, 4 slova, ale i 6 či 7. Objevují se i výrazy delší než 10 slov, frekvence jejich výskytu ale není příliš vysoká. Značná rozkolísanost v délce výrazů a zejména nízký počet výskytů CAUS v našem materiálu vůbec způsobují, že nelze z vypočítaných průměrných délek výrazů vyjadřujících CAUS dělat relevantní závěry. Nicméně z údajů v tabulce č. 26, 27 vyplývá, že délka CAUS v antepozici bývá menší než délka CAUS v postpozici (např. *Za špatné stání strážníci včera účtovali blokovou pokutu ve výši až 500 korun. / V pražském Stavovském divadle bylo v neděli večer předáno šest Zlatých Harmonií za nejlepší kompaktní disky tzv.*

vážné a jazzové hudby, vydané nebo distribuované na území České republiky.) – tentokrát zde nebereme v úvahu údaje o výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě, v těch se CAUS v antepozici vyskytlo jen v pěti případech, z čehož nelze pro délku CAUS v antepozici v nich dělat závěry žádné.

3.2.6 CAUS – přehledové shrnutí

3.2.6.1 Rovina AČV

CAUS většinou ve výpovědi / klauzi nebývá vlastním rématem, i když jeho výskyt v této roli není ojedinělý (pokud se však zároveň nejedná o výpověď / klauzi s rysem objevení se na scéně).

3.2.6.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě bývá výraz vyjadřující CAUS jak v antepozici, tak v postpozici.

Je-li v těchto typech výpovědi / klauzí CAUS v antepozici, bývá vzhledem k řídicímu slovesu v distantním postavení.

Je-li v těchto typech výpovědi / klauzí CAUS v postpozici, bývá vzhledem k řídicímu slovesu v kontaktním postavení.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě bývá výraz vyjadřující CAUS v postpozici, a to (vzhledem k řídicímu slovesu) častěji v distantním postavení.

3.2.6.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících CAUS

CAUS je v naprosté většině případů vyjádřeno předložkovým spojením.

Výraz vyjadřující CAUS mívá různou délku, v průměru obsahuje přibližně 6 slov.

Vyskytuje-li se výraz vyjadřující CAUS v antepozici, bývá v průměru kratší, než když se vyskytuje v postpozici.

3.2.6.4 Schematické vyjádření

a) (jiné výrazy) – **CAUS: kratší předložkové** – jiné výrazy – **řídící sloveso** – jiné výrazy

b) jiné výrazy – **řídící sloveso** – **CAUS: delší předložkové** – jiné výrazy

c) jiný výraz – **řídící sloveso** – jiné výrazy – **CAUS: delší předložkové** – jiné výrazy

3.3 LOC

Volné doplnění LOC vyjadřuje lokalizaci děje – je odpovědí na otázku „kde“. V našem materiálu se vyskytuje ve dvou různých podobách – jako fakultativní volné doplnění (LOC-f), tedy doplnění nevalenční, a jako obligatorní, tj. valenční, volné doplnění (LOC-o). Jako doplnění fakultativní se zároveň LOC objevuje nepoměrně častěji než jako doplnění obligatorní (jako LOC-f se vyskytlo v 636 případech, jako LOC-o v 63).

3.3.1 LOC-f

3.3.1.1 Rovina AČV

Ve většině případů není LOC-f ve výpovědi / klauzi vlastním rématem (např. *Na Eiffelově věži v Paříži zavlála včera francouzská vlajka jako symbol osvobození metropole před padesáti lety.*). Jeho výskyt v této roli však zároveň není výjimkou (např. *Vídeňský spisovatel Jakov Lind (1927) se dnes odpoledne (v 16 hodin) představí v pražské literární kavárně Viola.*). V nespecifických výpovědích / klauzích se jako vlastní réma objevilo v 26 % případů (v 50 výskytech ze 195), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě ve 43 % (v 125 výskytech z 292), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa je výskyt v roli vlastního rématu vyrovnaný s výskytem mimo ni (ve 28 výskytech bylo LOC-f vlastním rématem, ve 27 ne). Tento výsledek však může být ovlivněn i poměrně nízkým počtem výskytů LOC-f ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa jako jediným specifickým rysem. Pro poměr ve výpovědích / klauzích se složeným řídicím slovesem neposkytl analyzovaný materiál dostatek údajů, LOC-f se v nich objevilo jen v osmi případech (proto tento typ výpovědí / klauzí necháme i v dalším popisu stranou). Zcela jiná je situace ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně. V nich se LOC-f jako vlastní réma nevyskytuje (např. *V neděli ve dvě hodiny v noci ho v Ostravě-Mariánských Horách napadl neznámý pachatel.*).

3.3.1.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.3.1.2.1 Vzdálenost LOC-f od řídicího slovesa

LOC-f se vzhledem k řídicímu slovesu vyskytuje jak v kontaktním, tak v distantním postavení, přičemž kontaktní postavení lehce převažuje. V nespecifických výpovědích / klauzích je LOC-f v kontaktním postavení v 55 % případů (v 107 výskytech ze 195), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 56 % (v 31 výskytech z 55), ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně v 54 % (v 46 výskytech z 86). Jinak je to ale ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě, v nich převažuje postavení distantní (ze 78 %, v 229 výskytech z 292).

3.3.1.2.2 Směr umístění LOC-f vzhledem k řídicímu slovesu

V různých typech výpovědí / klauzí se projevují různě silné tendence kontextově nezapojených LOC-f stát v antepozici, nebo v postpozici. V nespecifických výpovědích / klauzích je poměr LOC-f stojících v antepozici a v postpozici celkem vyrovnaný (v antepozici v našem materiálu přitom stojí LOC-f v 52 % případů, ve 102 výskytech ze 195). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě zřetelně převažuje postpozice (z 90 %, ve 263 výskytech z 292). Ta se ve větší míře objevuje i ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa (v 62 % případů, ve 34 výskytech z 55). Ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně zase z 82 % (v 71 výskytech z 86) převažuje antepozice.

3.3.1.3 Přehledové shrnutí: LOC-f a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

V nespecifických výpovědích / klauzích stojí LOC-f jak v antepozici, tak v postpozici, přičemž poměr výskytů před, nebo za řídicím slovesem je vcelku vyrovnaný, lehce převažuje antepozice (např. *Slovensko a Maďarsko včera v Haagu oficiálně předaly svůj spor kolem soustavy vodních děl Gabčíkovo Nagymaros Mezinárodnímu soudnímu dvoru. / Max van der Stoel včera jednal o albánsko-řecké krizi v Aténách se šéfem řecké diplomacie Karolosem Papuliasem.*).

Objeví-li se LOC-f v nespecifických výpovědích / klauzích v antepozici, tak buď v postavení kontaktním (v 52 % případů, v 53 výskytech ze 102), nebo v distantním (ve 48 %, ve 49 výskytech ze 102) – např. *Prezident se včera v **Krumlově zajímal** i o unikátní zámecké barokní divadlo. / V **Jihlavanu** znovu **rozjíždějí** leteckou výrobu.*

Objeví-li se LOC-f v nespecifických výpovědích / klauzích v postpozici, převažuje u něj spíše postavení kontaktní – objevilo se v 58 % (v 54 výskytech z 93) případů (např. *Trojice českých plošinářů Kasper, Brhel a Topinka se v neděli **zúčastní** ve **Vratislavi** MS skupiny A družstev.*).

Podobná je situace i ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa. Vyskytne-li se v nich LOC-f v antepozici, je kontaktní (v 52 %, v 11 výskytech z 21) a distantní (v 48%, v 10 výskytech z 21) postavení téměř vyrovnané (např. *Ráno **na letišti jsem byl seznámen** s rozhodnutím, že moje letenka je stornována[...]* / *V **Lublani** jsem nedávno **odevzdal** knihu cestopisných próz o Slovinsku.*).

Stojí-li v nich LOC-f v postpozici, z 59 % (ve 20 výskytech z 54) vzdáleně od řídicího slovesa (např. *Hasek byl těžce **zraněn** před třemi týdny v **západní Bosně**.*). Ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem slovesa ale postpozice převažuje (počet výskytů LOC-f ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem slovesa jako jediným specifickým rysem je však relativně nízký, proto tendence LOC-f zde popsané nemusí zcela odpovídat skutečnému stavu v jazyce).

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě se LOC-f typicky vyskytuje v postpozici v distantním postavení, a to z 86 %, v 226 výskytech z 263 (např. *Vladimír Suchánek **zahajuje** dnes v **Galerii města Žlutice** výstavu *Ex libris*. / *Uvedl to v sobotu generální ředitel firmy František Tuhý **na pražském veletrhu Elegance**.*).*

Vyskytne-li se v nich v antepozici, pak v postavení kontaktním (např. *V **dětské nemocnici Pála Heima registrovali** v loňském roce 60 dětských sebevražd.*). Postavení v antepozici zde ale není moc časté (objevuje se v 10 % případů, ve 29 výskytech z 292).

Ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně je pro LOC-f typická pozice před řídicím slovesem (objevuje se v 83 %, 71 výskytech z 86). Pokud v ní LOC-f skutečně stojí, pak v 52 %, ve 31 výskytech ze 71, v postavení distantním (např. *V **Benátkách** dnes **začíná** filmové klání o **Zlatého lva**.*), ve 48 %, ve 34 výskytech ze 71, v postavení kontaktním (např. *Zítro **na Pražském hradě začne** hudební festival *Poceta katedrále*.*).

Pokud v těchto výpovědích / klauzích stojí LOC-f v postpozici (což nastává přibližně v 18 % případů, v 15 výskytech z 86), bývá v kontaktním postavení.

3.3.1.4 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-f

3.3.1.4.1 Forma doplnění – způsob vyjádření LOC-f

LOC-f je v našem materiálu vyjádřeno v podstatě výhradně předložkovým spojením (minimálně se vyskytuje jako adverbium), a to ve všech typech sledovaných výpovědí / klauzí.

3.3.1.4.2 Délka LOC-f a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího LOC-f jsou 3 až 4 slova. Ve všech typech výpovědí / klauzí se však zároveň liší průměrná délka tohoto výrazu v závislosti na tom, zda stojí před řídicím slovesem, nebo za ním (např. *Člen výkonné rady ODS Karel Klanica včera v Brně řekl, že výkonná rada sice doporučila odvolání Kováře z funkce šéfa Úřadu vlády, nezabývala se ale jeho působením ve stranických funkcích. / Tak to učíval kdysi profesor Šmilauer ve skriptu Obohacování slovní zásoby z roku 1950 pro Kruh přátel českého jazyka.*). Výraz vyjadřující LOC-f bývá v antepozici průměrně o slovo kratší než výraz v postpozici. V antepozici mívá takový výraz přibližně 3 slova, v postpozici 4.

Zároveň se objevuje tendence výrazů LOC-f z výpovědí / klauzí s řídicím slovesem na druhém místě obsahovat více slov než výrazy ve výpovědi / klauzi nespecifické. Výraz ve výpovědi / klauzi s řídicím slovesem na druhém místě má v antepozici v průměru 4 slova, v postpozici 5 slov. Podobná tendence se objevuje i u výpovědí / klauzí s analytickým tvarem řídicího slovesa, zde ale může být způsobena nedostatečnou reprezentativností vzorku, z něž byla průměrná délka výrazu počítána. Ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně se zase zdá být délka výrazu v antepozici a postpozici stejná, opět je ale třeba upozornit na to, že v postpozici se v nich LOC-f vyskytlo pouze v 15 případech.

3.3.1.5 LOC-f – přehledové shrnutí

3.3.1.5.1 Rovina AČV

LOC-f většinou ve výpovědi / klauzi nebývá vlastním rématem, i když jeho výskyt v této roli není ojedinělý (avšak nesmí se jednat o výpověď / klauzi s rysem objevení se na scéně).

3.3.1.5.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

V nespécifických výpovědích / klauzích bývá výraz vyjadřující LOC-f jak v antepozici, tak v postpozici, přičemž antepozice velmi lehce převažuje.

Ať je ten **o** výraz v postpozici, nebo antepozici, lehce u něj převažuje postavení vzhledem k řídicímu slovesu kontaktní (u výrazů v postpozici převažuje kontaktní postavení o něco více než v antepozici, tam je spíše vyrovnané s distantním).

Ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně u LOC-f výrazně převažuje postavení v antepozici.

Je-li v nich výraz vyjadřující LOC-f v antepozici, vyskytuje se jak v postavení kontaktním, tak distantním, přičemž distantní velmi lehce převažuje.

Ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa se objevila mírná tendence výrazů LOC-f vystupovat spíše v postpozici, a to spíše v kontaktním postavení.

3.3.1.5.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-f

LOC-f je v naprosté většině případů vyjádřeno předložkovým spojením.

Výraz vyjadřující LOC-f v průměru obsahuje přibližně 3 až 4 slova.

Vyskytuje-li se výraz vyjadřující LOC-f v antepozici, bývá v průměru kratší, než když se vyskytuje v postpozici.

Vyskytuje-li se tento výraz ve výpovědi / klauzi s řídicím slovesem na druhém místě, bývá delší, než stojí-li řídicí sloveso na jiném než druhém místě.

3.3.1.5.4 Schematické vyjádření

a) (jiné výrazy) – **LOC-f: kratší předložkové** – řídicí sloveso – jiné výrazy

b) (jiné výrazy) – **LOC-f: kratší předložkové** – jiné výrazy – řídicí sloveso – jiné výrazy

c) jiné výrazy – řídicí sloveso – **LOC-f: delší předložkové** – jiné výrazy

d) jiný výraz – řídicí sloveso – jiné výrazy – **LOC-f: delší předložkové** – jiné výrazy

3.3.2 LOC-o

LOC-o se v našem materiálu vyskytuje poměrně v malé míře. Proto je třeba tendence, týkající se způsobu jeho vystupování ve výpovědi / klauzi, popsané dále chápat pouze jako tendence možné (údaje v procentech je třeba chápat rovněž pouze jako údaje vyjadřující určitý možný směr, ne jako absolutní hodnoty odrážející poměry jeho výskytů v jazyce jako takovém). Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa, se složeným řídicím slovesem a s rysem objevení se na scéně musely být pro nízký výskyt LOC-o v nich při popisu v podstatě vyloučeny úplně.

3.3.2.1 Rovina AČV

LOC-o se ve výpovědích / klauzích objevuje poměrně často jako vlastní réma (např. *Agentura AOT se rázem ocitla před bankrotem. / Základní měsíční inflace se v současnosti pohybuje kolem 0,8 %*). V nespecifických výpovědích / klauzích tuto roli na sebe bere přibližně v 68 % případů (v 19 výskytech z 28), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě přibližně v 70 %, (v 16 výskytech z 23). Zde výjimečně můžeme zmínit i výpovědi / klauze typu objevení se na scéně, i když v nich výskyt LOC-o byl velmi nízký (6 výskytů). Přesto je však možné konstatovat, že v těchto typech výpovědí / klauzí se LOC-o v roli vlastního rématu nevyskytuje (bývá jím jev na scéně se objevující) – jako vlastní réma se v těchto výpovědích / klauzích LOC-o neobjevilo nikdy (ať byl rys objevení se na scéně ve výpovědi / klauzi jako jediný specifický, nebo ať k němu přibyly rysy další).

3.3.2.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.3.2.2.1 Vzdálenost LOC-o od řídicího slovesa

V nespecifických výpovědích / klauzích se LOC-o vyskytuje v 75 % případů (v 21 výskytech z 28) těsně u řídicího slovesa (např. *Šot se už dříve objevil na varšavském programu Top canal, který vysílá bez koncese*). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě v 83 % (v 19 z 23) případů stojí mezi tímto slovesem a LOC-o ještě další výrazy (např. *Po delších tahanicích zůstal černý Petr v ruce Faisala Husajního*).

3.3.2.2 Směr umístění LOC-o vzhledem k řídicímu slovesu

Ve všech sledovaných typech výpovědí / klauzí stojí LOC-o v postpozici – téměř ve 100 %.

3.3.2.3 Shrnutí: LOC-o a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

LOC-o se vyskytuje v podstatě výhradně v postpozici – v nespecifických výpovědích / klauzích bývá v kontaktním postavení (např. *Ames se nyní **nachází ve vězení.***), ve výpovědích / klauzích se slovesem na druhém místě v distantním postavení (např. *Větší část **zůstane zatím ve vlastnictví státu, který rozhodne později o způsobu privatizace.***).

Z předchozích poznatků také vyplývá, že LOC-o má výraznou tendenci stát ke konci výpovědi / klauze. Pokud totiž stojí řídicí sloveso na začátku výpovědi / klauze (v povrchovém slovosledu do druhého místa), upřednostňuje LOC-o distantní postavení – za slovesem následují ostatní výrazy a až ke konci (nebo na konci) výpovědi / klauze LOC-o. V nespecifických výpovědích / klauzích upřednostňuje LOC-o postavení kontaktní – řídicí sloveso zde není vázáno na začátek výpovědi / klauze a obvykle se také vyskytuje spíše ke konci výpovědi / klauze (což můžeme konstatovat na základě faktů, že LOC-o bývá velice často vlastním rématem, které stojí na samém konci výpovědi / klauze, a zároveň bývá těsně u slovesa).

LOC-o tedy v mnoha případech stojí na konci výpovědi / klauze a řídicí sloveso mu předchází buď těsně, nebo (jedná-li se o zvláštní typ výpovědi / klauze, a to výpověď/ klauzi s řídicím slovesem na druhém místě) se vyskytuje před jinými výrazy blízko začátku výpovědi / klauze (např. *České zboží se letos poprvé samostatně **představí v Tokiu.** / Anglický zpěvák a skladatel Phil Shoefelt **vystoupí za doprovodu britské spoluhráčky 24. 2. v pražském klubu Roxy.***).

3.3.2.4 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-o

3.3.2.4.1 Forma doplnění – způsob vyjádření LOC-o

Téměř ve 100 % případů se LOC-o v našem materiálu vyskytuje v podobě předložkového doplnění.

3.3.2.4.2 Délka LOC-o a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího LOC-o je 4 až 5 slov. Vzhledem k tomu, že se LOC-o v našem materiálu vyskytovalo v podstatě výhradně v postpozici, nelze zjistit, zda se délka jeho výrazu mění v závislosti na umístění LOC-o do postpozice, či antepozice.

3.3.2.5 LOC-o – přehledové shrnutí

3.3.2.5.1 Rovina AČV

LOC-o se ve výpovědi / klauzi většinou objevuje v roli vlastního rématu (pokud se ale nejedná o výpověď / klauzi s rysem objevení se na scéně).

3.3.2.5.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

LOC-o stojí ve výpovědi / klauzi téměř výhradně v postpozici.

Pokud není řídicí sloveso na druhém místě, bývá LOC-o těsně u řídicího slovesa.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě bývá LOC-o v distantním postavení.

LOC-o bývá často na samém konci výpovědi / klauze.

3.3.2.5.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-o

LOC-o je v naprosté většině případů vyjádřeno předložkovým spojením.

Výraz vyjadřující LOC-o obsahuje v průměru přibližně 4 až 5 slov.

3.3.2.5.4 Schematické vyjádření

a) jiné výrazy – řídicí sloveso – **LOC-o: předložkové**

b) jiný výraz – řídicí sloveso – jiné výrazy – **LOC-o: předložkové**

3.4 MANN

Volné doplnění MANN vyjadřuje způsobové určení děje, je odpovědí na otázku „jak“. Objevuje se ve dvou různých podobách. Jednak jako volné doplnění fakultativní MANN-f, jednak jako volné doplnění obligatorní MANN-o. MANN-f se přitom vyskytuje s výrazně vyšší frekvencí než MANN-o. Výskyt MANN-o v našem materiálu je spíše ojedinělý. MANN-f se objevilo v 268 případech, MANN-o v 19.

3.4.1. MANN-f

3.4.1.1 Rovina AČV

MANN-f ve všech sledovaných typech výpovědí / klauzí typicky nevystupuje jako vlastní réma (např. *Už dávno bylo vědecky prokázáno, že dvě poloviny mozku slouží různým účelům.*). Výskyt v této roli není pro MANN-f sice ojedinělý (např. *Čtyřka jezdila v závěru přípravy skutečně dobře.*), ale zároveň ne příliš častý. V nespecifických výpovědích / klauzích se MANN-f v roli vlastního rématu v našem materiálu vyskytuje přibližně ve 23 % případů (ve 30 výskytech ze 130), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě ve 34 % případů (ve 25 výskytech ze 74), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa ve 24 % (v 6 výskytech z 25). Ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně se MANN-f v roli vlastního rématu nevyskytuje vůbec. Ve výpovědích / klauzích se složeným tvarem řídicího slovesa se MANN-f vyskytlo jen v několika případech (6 výskyty), proto tento typ výpovědí / klauzí necháme nyní i v dalším popise MANN-f stranou.

3.4.1.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.4.1.2.1 Vzdálenost MANN-f od řídicího slovesa

Ve všech sledovaných typech výpovědí / klauzí, až na výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě, se MANN-f vyskytuje většinou těsně u řídicího slovesa. V nespecifických výpovědích / klauzích ze 79 % (ve 103 výskytech ze 130), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa přibližně v 84 % (v 21 výskytech z 25), ve

výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně v 88 % případů (ve 29 výskytech z 33). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě převažuje distantní postavení MANN-f, a to přibližně z 61 % (ve 45 výskytech ze 74).

3.4.1.2.2 Směr umístění MANN-f vzhledem k řídicímu slovesu

Ve všech typech výpovědí / klauzí, opět až na výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě, stojí MANN-f většinou v antepozici. Tam se v nespecifických výpovědích / klauzích objevuje přibližně v 62 % (v 80 výskytech ze 130), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 72 % (v 18 výskytech z 25), ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně v 97 % případů (ve 32 výskytech z 33). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě převažuje z 86 % (v 64 výskytech ze 74) postpozice.

3.4.1.3 Shrnutí: MANN-f a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

Pro všechny typy výpovědí / klauzí platí, že pokud se v nich MANN-f vyskytuje v antepozici, je vzhledem k řídicímu slovesu v kontaktním postavení (např. *Bunnag včera v doprovodu skupiny thajských poslanců přicestoval na Uhdeho pozvání na pětidenní návštěvu České republiky. / V Institutu pro neslyšící v Berouně byla včera slavnostně zahájena výuka.*). Platí to i u výpovědí / klauzí s řídicím slovesem na druhém místě, u nichž není antepozice pro výskyt MANN-f typickým místem (např. *Poněkud rozpačitě odjížděla v pondělí ze Šumperka devatenáctičlenná delegace z partnerského hessenského Bad Hersfeldu.*).

Pokud stojí MANN-f v antepozici, je v kontaktním postavení v nespecifických výpovědích / klauzích přibližně v 93 % případů (v 74 výskytech z 80), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě logicky ve 100 % (v nich se ale v antepozici objevuje velmi zřídka, v 10 výskytech), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 95 % (v 17 výskytech z 18), ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně v 88 % (ve 28 výskytech z 32).

Způsob postavení MANN-f v postpozici můžeme popisovat jen u výpovědí / klauzí s řídicím slovesem na druhém místě a výpovědí / klauzí nespecifických, protože v ostatních typech výpovědí / klauzí je počet výskytů MANN-f příliš malý a nevykazuje žádné výraznější tendence. U výpovědí / klauzí s řídicím slovesem na druhém místě se MANN-f přitom v postpozici objevuje ze 70 % (v 45 výskytech ze 64) v postavení distantním (např. *Nahrávky*

se včera **objevily** v amerických obchodech **pod společným heslem Opera je snadná.**), v nespecifických výpovědích / klauzích převažuje z 56 % (v 29 výskytech z 50) postavení kontaktní (např. *Naposledy se včera odpoledne z budovy Slovenského rozhlasu v Bratislavě vysílal živě pořad Pozor, zákruta! i do České republiky.*).

3.4.1.4 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících MANN-f

3.4.1.4.1 Forma doplnění – způsob vyjádření MANN-f

Ve všech sledovaných typech výpovědí / klauzí bývá MANN-f nejčastěji vyjádřeno adverbium. V nespecifických výpovědích / klauzích se MANN-f v našem materiálu jako adverbium objevuje v 71 % případů (v 92 výskytech ze 130), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě v 55 % (ve 41 výskytech ze 74), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa v 88 % (ve 22 výskytech z 25) a ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně v 91 % (ve 30 výskytech z 33).

Vedle toho se MANN-f objevuje také v podobě předložkového doplnění – v nespecifických výpovědích / klauzích v 27 % případů (v 35 výskytech ze 130), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě ve 32 % (ve 24 výskytech ze 74), ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa ve 12 % (ve 3 výskytech z 25) a ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně ve 3 % (v 1 výskytu z 33).

Velmi okrajově se MANN-f vyskytuje jako doplnění substantivní.

3.4.1.5 Vliv způsobu vyjádření MANN-f na jeho umístění do antepozice, nebo postpozice

Je-li MANN-f vyjádřeno předložkovým doplněním, bývá umístěno v postpozici (např. *V pátek minulý týden se do budovy FS **dostavil** generální prokurátor Jiří Šetina v **doprovodu kriminalistů a poslanců českého parlamentu.***). V nespecifických výpovědích / klauzích je tomu tak v 74 % případů (ve 26 výskytech z 35), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě v 92 % (ve 22 výskytech z 24). Pro popis situace ve zbývajících typech výpovědí / klauzí neposkytl náš materiál dostatek důkazů.

MANN-f vyjádřená adverbium mají naopak tendenci vyskytovat se v antepozici, pokud se ovšem nejedná o výpověď / klauzi s řídicím slovesem na druhém místě (např. *Za svého působení CzechInvest **úspěšně uzavřel** jednání u osmi projektů.*). V nespecifických výpovědích / klauzích (71 výskytů z 92) i ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem

řídícího slovesa (17 výskytů z 22) se v antepozici objevuje 77 % adverbialně vyjádřených MANN-f, ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně 97 % (29 výskytů z 30). Ve výpovědích / klauzích s řídícím slovesem na druhém místě převažuje u adverbialně vyjádřených MANN-f postpozice v 83 % případů, ve 34 výskytech ze 41, (např. *Při hledání diamantů prozkoumal De Beers pečlivě oblast velikou jako Nizozemsko.*).

Jako substantivní doplnění se MANN-f v našem materiálu vyskytlo jen v několika případech, proto není možné slovosledné tendence takto vyjádřených MANN-f sledovat.

3.4.1.6 Délka MANN-f a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího MANN-f závisí na tom, ve které podobě se MANN-f ve výpovědi / klauzi objeví. Předložková doplnění poskytují ze své povahy prostor pro výrazy o délce velmi různé, doplnění vyjádřená adverbiem bývají jednoslovná (i když mohou být rozvíta dalším adverbiem, zdůrazněna rematizátorem ap.). MANN-f vyjádřená adverbiem tak mají v podstatě ve všech případech (v těch typech výpovědí / klauzí, v nichž se jich vyskytl dostatečný počet) v průměru 1 až 2 slova, a to v antepozici i postpozici.

Jiná je situace u MANN-f vyjádřených předložkovým doplněním. V nespecifických výpovědích / klauzích mívají předložkově vyjádřená MANN-f v průměru 4 až 5 slov. Objevuje se tu přitom rozdíl mezi MANN-f v antepozici a v postpozici. V postpozici bývá předložkový výraz obvykle delší než v antepozici (např. *Pšenka po době zase vykvetla i pro Československo v podobě druhé nejlepší fotografie v kategorii Lidé, o nichž se mluví. / Hned z protiútoků hosté poprvé od zahájení utkání přímo ohrozili Černého v brance.*). V antepozici obsahuje předložkově vyjádřené MANN-f v průměru 4 slova, v postpozici 5 slov.

Rozdíl v průměrné délce výrazů vyjadřujících MANN-f v antepozici a postpozici ostatních typů výpovědí / klauzí nemůže být zaznamenán, protože se jich v potřebných kategoriích nevyskytl dostatečný počet.

3.4.1.7 MANN-f – přehledové shrnutí

3.4.1.7.1 Rovina AČV

MANN-f ve výpovědích / klauzích nebývá vlastním rématem. Jeho výskyt v této roli přitom není ojedinělý, ale zároveň také není častý. Ve větách s rysem objevení se na scéně se MANN-f jako vlastní réma vůbec neobjevuje.

3.4.1.7.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

Ve výpovědích / klauzích, v nichž je řídicí sloveso na jiném než druhém místě, stojí MANN-f obvykle v antepozici.

Vyskytuje-li se MANN-f v antepozici, pak ve všech typech výpovědí / klauzí bývá v kontaktním postavení.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě stojí MANN-f obvykle v postpozici.

Vyskytuje-li se MANN-f ve výpovědi / klauzi s řídicím slovesem na druhém místě v postpozici, bývá obvykle vzhledem k řídicímu slovesu v postavení distantním.

3.4.1.7.3 Rovina formální – formální charakteristika výrazů vyjadřujících MANN-f

MANN-f je nejčastěji vyjádřeno adverbiem, méně se objevuje v podobě předložkového doplnění, pouze okrajově jako substantivní doplnění.

Je-li MANN-f vyjádřeno adverbiem, má tendenci vyskytovat se v antepozici (toto však neplatí ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě, tam i u adverbiálních MANN-f převažuje postpozice).

Je-li MANN-f vyjádřeno předložkovým doplněním, má tendenci vyskytovat se ve výpovědi / klauzi v postpozici.

V průměru je výraz vyjadřující MANN-f (který ze své povahy může v různých výpovědích / klauzích obsahovat různý počet slov – tj. typicky předložkový výraz) je v antepozici o slovo kratší než v postpozici (průměrná délka předložkového výrazu vyjadřujícího MANN-f je v antepozici 4 slova, v postpozici 5 slov).

3.4.1.7.4 Schematické vyjádření

Typ b) je uveden v závorkách, protože má nízkou frekvenci výskytu, ale chceme ukázat způsob uspořádání složek v něm.

a) (jiné výrazy) – **MANN-f: adverbiální / kratší předložkové** – řídicí sloveso – jiné výrazy

b) /jiné výrazy – řídicí sloveso – **MANN-f: delší předložkové** – jiné výrazy/

c) jiný výraz – **řídící sloveso** – jiné výrazy – **MANN-f: adverbialní / delší předložkové** – jiné výrazy

3.4.2 MANN-o

MANN-o vyjadřuje obligatorní volné doplnění označující, jakým způsobem probíhá děj. MANN-o se v našem materiálu vyskytuje velmi sporadicky (viz tabulka č. 9). To zabraňuje popsat blíže jeho chování v jednotlivých typech výpovědí / klauzích (pro srovnání jsou uvedeny jen počty výskytů v nich, ve výpovědích / klauzích se složeným řídicím slovesem se však MANN-o neobjevilo ani v jednom případě). Nebude také uvedeno celkové shrnutí vystupování MANN-o jako u ostatních popisovaných typů doplnění.

Pokusíme se ale nastínit alespoň několik tendencí, které MANN-o ve výpovědích / klauzích v našem materiálu vykazuje. Statistické výsledky také v tomto případě nebyly převáděny na procenta, údaje v nich by kvůli nedostatečné reprezentativnosti vzorku, z nichž by mohla být počítána, byly zavádějící.

3.4.2.1 Rovina AČV

MANN-o se ve výpovědi / klauzi často objevuje jako vlastní réma (např. *Oba prominentní a letos až nečekaně úspěšní škodováčtí piloti - Sibera i Triner - zatím tedy vidí svůj rok 1994 jen **mlhavě***), opomineme-li opět výpovědi / klauze s rysem objevení se na scéně, v nichž je vlastním rématem jev na scéně se objevující (např. *Na konci roku 1993 se vyvíjela **nejhůře** ekonomika maďarská*).

3.4.2.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.4.2.2.1 Vzdálenost MANN-o od řídicího slovesa

Ve většině výpovědí / klauzích se MANN-o vyskytuje vzhledem k řídicímu slovesu v kontaktním postavení (v nespécifických výpovědích / klauzích bylo v kontaktním postavení 6 z 8 MANN-o, ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa 2 ze 3, ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně 2 ze 3). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě bylo MANN-o v postavení distantním (5 výskytů z 5).

3.4.2.2 Směr umístění MANN-o vzhledem k řídicímu slovesu

MANN-o se objevuje v postpozici: v nespécifických výpovědích / klauzích bylo v postpozici 8 výskytů z 8, ve výpovědích / klauzích na druhém místě 5 z 5. Ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa byly 2 MANN-o v antepozici, 1 v postpozici. Stejně tomu bylo i ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně.

3.4.2.3 Přehledové shrnutí: MANN-o a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

Pro MANN-o je typické postavení v postpozici. Není-li ve výpovědi / klauzi řídicí sloveso na druhém místě, vyskytuje se MANN-o spíše těsně u tohoto slovesa (např. *Každopádně za pět let, kdy již bude plně platit dohoda GATT, by agrární sféra EU měla vypadat jinak než dnes.*). Jde-li o výpověď / klauzi s řídicím slovesem na druhém místě, převažuje spíše postavení distantní (např. *Pronájem kancelářských ploch přijde v Brně v průměru levněji než v Praze.*)

3.4.2.4 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících MANN-o

3.4.2.4.1 Forma doplnění – způsob vyjádření MANN-o

Ve většině případů je MANN-o vyjádřeno adverbium: v nespécifických výpovědích / klauzích bylo adverbium vyjádřeno 6 MANN-o z 8, ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě 2 z 5, ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem slovesa 3 ze 3, ve výpovědích / klauzích objevení se na scéně 2 ze 3.

3.4.2.5 Délka MANN-o a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Počet výskytů MANN-o je příliš nízký na to, aby průměrná délka výrazů, které jej vyjadřují, mohla o postavení MANN-o něco vypovídat (viz údaje v tabulce č. 9).

3.4.2.4.6 Schematické vyjádření

a) jiné výrazy – **řídící sloveso** – **MANN-o: adverbiální**

b) jiný výraz – **řídící sloveso** – jiné výrazy – **MANN-o: adverbiální**

3.5 DIR3

Volné doplnění DIR3 vyjadřuje směrové určení děje, je odpovědí na otázku „kam“. Vyskytuje se ve dvou podobách: jako volné doplnění fakultativní DIR3-f a jako volné doplnění obligatorní DIR3-o. V našem materiálu přitom zřetelně převažuje výskyt obligatorních DIR3-o nad výskytem fakultativních DIR3-f. DIR3-o se objevilo ve 150 případech, DIR3-f v 52.

3.5.1 DIR3-f

Výskyt DIR3-f v našem materiálu není příliš častý. Ve výpovědích / klauzích se složeným řídicím slovesem jako jediným specifickým rysem se nevyskytlo vůbec, ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně jen ve 3 případech, proto byly tyto typy výpovědí / klauzí z analýzy vyloučeny. Velmi nízký je i počet výskytů DIR3-f ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa. Analýza se proto bude opírat především o výpovědi / klauze nespécifické a výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě.

3.5.1.1 Rovina AČV

DIR3-f se ve výpovědích / klauzích objevuje spíše v roli vlastního rématu než mimo ni, v nespécifických výpovědích / klauzích je vlastním rématem v 61 % případů, v 16 výskytech z 26 (např. *Po válce nás vystěhovali **do pohraničí***). Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě je poměr výskytů DIR3-f v této roli a mimo ni vyrovnaný, 9 výskytů se objevilo jako vlastní réma, 9 ne (např. *Koncem března **svolal** generální ředitel Poldi Ocel Vladimír Stehlík všechny odběratele ocelí **POLDI na předkontrakční jednání o dodávkách na letošní a příští rok***. / *K nedělnímu obědu **pozvali** včera **do lánského zámku manželé Havlovi premiéra Václava Klause s chotí Livií***). Zde výjimečně zmíníme i výpovědi / klauze typu objevení se na scéně – pokud má výpověď / klauze rys objevení se na scéně (jako jediný nebo spolu s dalšími specifickými rysy), DIR3-f se v ní v roli vlastního rématu neobjevuje.

3.5.1.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.5.1.2.1 Vzdálenost DIR3-f od řídicího slovesa

Ve výpovědích / klauzích, v nichž není řídicí sloveso na druhém místě, převažuje u DIR3-f postavení těsně u řídicího slovesa (v nespecifických výpovědích / klauzích se kontaktní postavení DIR-f vyskytuje v 58 % případů, v 15 výskytech z 26). Ve výpovědích/ klauzích s řídicím slovesem na druhém místě je naopak častější postavení distantní (v 89 % případů, v 16 výskytech z 18).

3.5.1.2.2 Směr umístění DIR3-f vzhledem k řídicímu slovesu

DIR3-f se téměř ve 100 % případů vyskytuje v postpozici, a to bez ohledu na postavení řídicího slovesa ve výpovědi / klauzi.

3.5.1.3 Shrnutí: DIR3-f a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

Stojí-li ve výpovědi / klauzi řídicí sloveso na jiném než druhém místě, vyskytuje se DIR3-f většinou těsně za tímto slovesem (např. *Druhý den je vzal ke svému příteli drogistovi z Jersey City s tím, že by mu mohly vydržet na pár měsíců.*). Je-li ale řídicí sloveso ve výpovědi / klauzi na druhém místě, stojí DIR3-f sice také za ním, ale je od něj většinou odděleno ještě jinými větnými výrazy (např. *Členové proirské katolické komunity v západním Belfastu vyšli po půlnoci, kdy dostaly jednotky IRA příkaz k ukončení operací, do ulic.*). Z toho lze vyvodit celkovou tendenci DIR3-f objevovat se ve výpovědi / klauzi spíše ke konci.

3.5.1.4 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-f

3.5.1.4.1 Forma doplnění – způsob vyjádření DIR3-f

V našem materiálu se DIR3-f objevuje ve velké většině případů jako předložkové doplnění (v nespecifických výpovědích / klauzích v 96 %, ve 25 výskytech z 26; ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě ve 83 %, v 15 výskytech z 18), v několika málo případech jako adverbium (např. *Přes léto jezdí přibližně jednou za měsíc na pár dní domů.*).

3.5.1.5 Délka DIR3-f a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího DIR3-f (v podobě předložkového doplnění) je v našem materiálu 3 až 4 slova. Naprostá většina všech DIR3-f se vyskytuje v postpozici, délka doplnění tedy v tomto případě nemá vliv na umístění DIR3-f do antepozice, nebo postpozice.

3.5.1.6 DIR3-f – přehledové shrnutí

3.5.1.6.1 Rovina AČV

DIR3-f se ve výpovědích / klauzích (pokud nemají rys objevení se na scéně) většinou vyskytuje jako vlastní réma, často se ale také objevuje i mimo tuto roli (zejména ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě).

3.5.1.6.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

DIR3-f se ve výpovědi / klauzi vyskytuje v naprosté většině případů v postpozici.

Ve výpovědích / klauzích, v nichž stojí sloveso na jiném než druhém místě, je pro DIR3-f v postpozici typické postavení kontaktní (vzhledem k řídicímu slovesu).

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě je pro DIR3-f v postpozici typické postavení distantní.

DIR3-f stojí ve většině případů spíše ke konci výpovědi / klauze.

3.5.1.6.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-f

DIR3-f je nejčastěji vyjádřeno předložkovým doplněním, okrajově se objevuje jako adverbium.

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího DIR3-f je 3 až 4 slova.

3.5.1.6.4 Schematické vyjádření

a) jiné výrazy – **řídící sloveso** – **DIR3-f: předložkové** – (jiné výrazy)

b) jiný výraz – **řídící sloveso** – jiné výrazy – **DIR3-f: předložkové** – (jiné výrazy)

3.5.2 DIR3-o

DIR3-o se v našem materiálu vyskytuje častěji než DIR3-f. Přesto se v některých typech výpovědí / klauzí vyskytuje málo na to, abychom je mohli zahrnout do analýzy. Ve výpovědích / klauzích se složeným řídícím slovesem se neobjevilo vůbec, ve výpovědích / klauzích typu objevení se na scéně v 8 případech, ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem slovesa v 10 případech (viz tabulka č. 9). V analýze se proto zaměříme především na výpovědi / klauze nespecifické a výpovědi / klauze s řídícím slovesem na druhém místě, kde je výskyt DIR3-o častější.

3.5.2.1 Rovina AČV

DIR3-o se ve většině případů vyskytuje ve výpovědi/ klauzi jako vlastní réma (nejedná-li se ovšem o výpověď / klauzi typu objevení se na scéně). V nespecifických výpovědích / klauzích se jako vlastní réma objevuje v 76 % případů (v 50 výskytech z 66), ve výpovědích / klauzích s řídícím slovesem na druhém místě v 65 % (ve 43 výskytech z 66).

3.5.2.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

3.5.2.2.1 Vzdálenost DIR3-o od řídícího slovesa

Ve výpovědích / klauzích, v nichž stojí řídící sloveso na jiném než druhém místě, převažuje u DIR3-o postavení vzhledem k řídícímu slovesu kontaktní. V nespecifických větách tomu tak je ze 77 % (v 51 výskytech z 66). Ve výpovědích / klauzích s řídícím slovesem na druhém místě u DIR3-o naopak převažuje postavení distantní, a to z 71 % (ve 47 výskytech z 66).

3.5.2.2 Směr umístění DIR3-o vzhledem k řídicímu slovesu

Prakticky vždy se DIR3-o vyskytuje v postpozici. V nespécifických výpovědích / klauzích ve 100 % případů (v 66 výskytech z 66), ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě v 97 % (v 64 výskytech z 66).

3.5.2.3 Přehledové shrnutí: DIR3-o a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě stojí DIR3-o ve většině případů těsně za tímto slovesem. Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě stojí DIR3-o typicky za slovesem, ovšem bývá od něj odděleno ještě dalšími výrazy.

Z toho je možné vyvodit tendenci DIR3-o vyskytovat se spíše ke konci výpovědi / klauze. Protože DIR3-o zároveň často vystupuje jako vlastní réma výpovědi / klauze, pro něž je typické koncové postavení, stojí v mnoha případech přímo na samém konci výpovědi / klauze.

3.5.2.4 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-o

3.5.2.4.1 Forma doplnění – způsob vyjádření DIR3-o

V naprosté většině případů se DIR3-o v našem materiálu objevuje v podobě předložkového doplnění (v nespécifických výpovědích / klauzích z 98 %, v 65 výskytech ze 66; ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě z 95 %, v 63 výskytech ze 66). V několika málo případech se vyskytlo jako adverbium (např. *Nejprve žižkovský Časko, který se vysunul do zálohy, mířil dvakrát **těsně vedle**.*).

3.5.2.4.2 Délka DIR3-o a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího DIR3-o (v podobě předložkového doplnění) jsou 4 slova. Protože se v podstatě všechna DIR3-o vyskytují v postpozici, nemá délka výrazu vyjadřujícího DIR3-o na jeho umístění do antepozice, či postpozice žádný vliv.

3.5.2.5 DIR3-o – přehledové shrnutí

3.5.2.5.1 Rovina AČV

DIR3-o se ve výpovědích / klauzích (pokud nemají rys objevení se na scéně) většinou vyskytuje jako vlastní réma.

3.5.2.5.2 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

DIR3-o se ve výpovědi / klauzi vyskytuje v naprosté většině případů v postpozici.

Ve výpovědích / klauzích, v nichž stojí sloveso na jiném než druhém místě, je pro DIR3-o v postpozici typické postavení kontaktní (vzhledem k řídicímu slovesu).

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě je pro DIR3-o v postpozici typické postavení distantní.

DIR3-o stojí ve většině případů ke konci výpovědi / klauze.

3.5.2.5.3 Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-o

DIR3-o je nejčastěji vyjádřeno předložkovým doplněním, okrajově se objevuje jako adverbium.

Průměrná délka výrazu vyjadřujícího DIR3-o jsou 4 slova.

3.5.2.5.4 Schematické vyjádření

a) jiné výrazy – řídicí sloveso – **DIR3-o: předložkové** – (jiné výrazy)

b) jiný výraz – řídicí sloveso – jiné výrazy – **DIR3-o: předložkové** – (jiné výrazy)

4 Jak vystupují jednotlivá volná doplnění ve výpovědi / klauzi v porovnání s ostatními

4.1 Syntaktické možnosti volných doplnění v závislosti na jejich sémantice

Předchozí analýza ukázala, že některé druhy volných slovesných doplnění, vydělené na základě sémantických kritérií, se v syntaktické struktuře vyskytují pouze jako doplnění fakultativní, některé druhy jako doplnění fakultativní i obligatorní. Výhradně jako fakultativní se v analyzovaném materiálu vyskytují TWHEN a CAUS, tedy doplnění vyjadřující časové a příčinné okolnosti děje. Ostatní v analýze sledovaná doplnění LOC, MANN a DIR3, vyjadřující místní, způsobové a směrové okolnosti, se objevují ve dvojí podobě: ve výpovědi / klauzi (i větě) vystupují buď jako doplnění fakultativní, nebo obligatorní, záleží na tom, které řídicí sloveso je použito. TWHEN a CAUS se naproti tomu ve výpovědi / klauzi i větě vyskytují vždy nezávisle na vlastnostech řídicího slovesa. V gramatické struktuře věty se tak objevují mimo gramatický větný vzorec, naproti tomu LOC, MANN a DIR3 se v gramatickém větném vzorci mohou a nemusí vyskytovat.

4.2 Frekvence výskytu

Jednotlivé druhy volných doplnění se v našem materiálu vykytovaly s velmi různou frekvencí (viz tabulka č. 9). Následující stupnice zachycuje četnost výskytu jednotlivých sémanticko-syntaktických druhů volných doplnění v porovnání s ostatními. Na začátku přitom stojí druhy, které se v našem materiálu vyskytují nejčastěji, na konci ty, které se objevují nejméně často (jde přitom pouze o doplnění, která neměla podobu závislé klauze; pokud by byla sledována i tato forma jejich výskytu, je možné, že by stupnice vypadala jinak).

TWHEN – LOC-f – MANN-f – DIR3-o – CAUS – LOC-o – DIR3-f – MANN-o

Je zajímavé, že sémantické druhy LOC a MANN přitom bývají častěji doplněními fakultativními než obligatorními, zatímco DIR3 se více vyskytuje jako doplnění obligatorní. Pokud se tedy ve výpovědi / klauzi objeví místní nebo způsobové okolnosti děje, většinou nebývají řídicím slovesem nutně vyžadovány, a výpověď / klauze je gramaticky úplná i bez nich. Z čistě gramatického hlediska tak tyto okolnosti bývají ve výpovědi / klauzi častěji

„nadbytečné“ než „nutně přítomné“. U dějových okolností vyjadřujících směr *kam* je tomu naopak. Pokud se ve výpovědi / klauzi objeví, jsou ve většině případů „nutně přítomné“ a větná struktura by bez nich byla gramaticky neúplná. Je patrné, že vlivy sémantických vlastností jednotlivých druhů volných doplnění se prolínají s vlivy danými typem jejich syntaktického vztahu k řídicímu slovesu a oba tyto faktory pak působí na povrchové uspořádání výpovědi / klauze.

4.3 Forma výskytu

Většina analyzovaných volných doplnění se vyskytuje téměř výhradně jako předložkové spojení, velmi okrajově jako adverbium, výjimečně jako substantivum. Platí to pro CAUS, LOC a DIR3, a to bez ohledu na to, zda se jedná o doplnění obligatorní, nebo fakultativní.

U TWHEN a MANN je situace jiná. Ta se ve většině případů vyskytují jako adverbium, vedle toho také jako předložkové spojení (i když v menšině případů), jako substantivum výjimečně. Platí to opět bez ohledu na to, zda je doplnění obligatorní, nebo fakultativní.

Z toho lze usuzovat, že sémantika doplnění má do určité míry vliv na to, v jaké formě se doplnění objeví. Zároveň zde ale také může hrát roli skutečnost, že se určité lexémy objevují v roli jistého typu doplnění v jazyce častěji než jiné (TWHEN se např. v našem materiálu velmi často objevuje jako *včera, dnes*).

4.4 Rovina AČV

Na rovině aktuálního členění větného bylo v analýze u jednotlivých sémanticko-syntaktických druhů volných doplnění sledováno, jak často se ve výpovědi / klauzi objevují v roli vlastního rématu. Četnost výskytů doplnění v této roli odráží následující stupnice. Byla sestavena zejména na základě vystupování doplnění zejména v nespecifických výpovědích / klauzích a ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě, protože v těchto typech výpovědí / klauzí se všechna doplnění vyskytovala s přijatelně vysokou frekvencí – až na MANN-o, které se v celém materiálu vyskytovalo velmi sporadicky, proto je třeba také jeho postavení ve všech našich stupnicích považovat za velmi nestálé (je v nich vždy uváděno v závorkách). Ve výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa a typu objevení se na scéně se však některé druhy doplnění téměř nevyskytovaly, proto jsou do těchto dvou stupnic zařazeny jen typy doplnění, které v daném typu výpovědi / klauze byly dostatečně

zastoupeny. Výpovědi / klauze se složeným řídicím slovesem jako jediným specifickým rysem musely být vypuštěny zcela, protože se v nich všechny druhy doplnění objevovaly velmi okrajově.

Čísla u jednotlivých druhů doplnění udávají počet procent výskytů každého druhu doplnění v požadované roli v analyzovaných výpovědích / klauzích, v nichž se daný druh doplnění objevil. Celek (100 %) je proto u každého typu doplnění jiný (např. v první stupnici číslo 3 u TWHEN znamená, že se TWHEN vyskytovalo v roli vlastního rématu ve 3 % nespecifických výpovědích / klauzích, v nichž se objevilo TWHEN, číslo 23 u MANN-f znamená, že se MANN-f objevilo v roli vlastního rématu ve 23 % nespecifických výpovědích / klauzích, v nichž se objevilo MANN-f). Uvedená čísla tedy nevyjadřují procenta, ale procentní body. Platí to i pro všechny další stupnice.

Na začátku první stupnice jsou doplnění, která vystupovala jako vlastní réma nejméně často.

Nespecifické výpovědi / klauze

TWHEN 3 – MANN-f 23 – LOC-f 26 – CAUS 29 – DIR3-f 62 – LOC-o 68 – DIR3-o 76 – (MANN-o 88)

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

TWHEN 6 – MANN-f 34 – (MANN-o 40) – LOC-f 43 / CAUS 43 – DIR3-f 50 – DIR3-o 65 – LOC-o 70

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

TWHEN 5 – MANN-f 24 – CAUS 40 – LOC-f 49

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně

V nich se analyzovaná volná doplnění jako vlastní réma nevyskytují.

Porovnáme-li uvedené stupnice, vidíme že se pořadí doplnění v nich mezi sebou příliš neliší. Z toho vyplývá, že typ výpovědi / klauze, respektive umístění řídicího slovesa v ní, pravděpodobně prakticky nemá vliv na to, zda je určité volné doplnění ve výpovědi / klauzi vlastním rématem, nebo ne. Výjimku tvoří výpovědi / klauze typu objevení se na scéně. V nich se analyzovaná volná doplnění jako vlastní réma vůbec nevyskytují, protože vlastním rématem v nich bývá jev, který se na scéně objevuje, existuje na ní nebo z ní mizí.

Velmi rozdílné je jen postavení MANN-o, to je však pravděpodobně způsobeno jeho nedostatečným výskytem v našem materiálu, což zabraňuje prozkoumat roli MANN-o v AČV hlouběji.

Do jisté míry odlišné je i postavení CAUS a LOC-f. V nespécifických výpovědích / klauzích je počet výskytů v roli vlastního rématu o málo vyšší u CAUS než u LOC-f, ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě je tento poměr výskytů u CAUS i LOC-f vyrovnaný.

Podobná je situace i u dvojice LOC-o a DIR3-o. Zatímco v nespécifických výpovědích / klauzích LOC-o ve stupnici těsně předchází DIR3-o, ve výpovědích / klauzích se slovesem na druhém místě je jejich pořadí opačné.

K předchozímu je třeba poznamenat, že právě zejména doplnění vyjadřující CAUS a LOC-o jsou v našem materiálu zastoupena v relativně nízkém počtu výskytů a jejich neustálenost v postavení na stupnici je pravděpodobně způsobena právě tímto faktem.

4.5 Stupnice četnosti výskytů volných slovesných doplnění v roli vlastního rématu s ohledem na formu jejich vyjádření

Předchozí stupnice je sestavena na základě absolutních údajů, v kolika případech bylo dané doplnění vlastním rématem, v kolika ne. Nebere však ohled na to, že různé druhy doplnění tíhnou ve výpovědi / klauzi k různým formám vyjádření. Doplnění TWHEN a MANN se přitom ve výpovědi / klauzi vyskytují převážně jako adverbium, méně jako předložková spojení, zatímco ostatní druhy doplnění se v našem materiálu vyskytují v podstatě pouze jako předložková doplnění.

Forma doplnění však může mít na jeho roli v AČV vliv. Následující stupnice proto odráží četnost jednotlivých druhů doplnění v roli vlastního rématu, ale bere v úvahu jen ta doplnění, která byla ve výpovědi / klauzi vyjádřena předložkovým spojením, aby i forma všech započítaných doplnění byla jednotná.

Nespécifické výpovědi / klauze

TWHEN 7 – LOC-f 26 – CAUS 29 – MANN-f 43 – DIR3-f 62 – LOC-o 68 – DIR3-o 76 –
(MANN-o 100)

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

TWHEN 2 – LOC-f 43 / CAUS 43 – MANN-f 45 – DIR3-f 50 / (MANN-o 50) – DIR3-o 66 – LOC-o 69

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa
TWHEN 7 – CAUS 40 – LOC-f 49

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně
V nich se analyzovaná volná doplnění jako vlastní réma nevyskytují.

Oproti předchozím stupnicím, které nebraly ohled na formu doplnění, se změnilo postavení MANN-f (také MANN-o, to se však jako předložkové doplnění v nespecifických výpovědích / klauzích vyskytlo pouze v jednom případě, ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě ve dvou). Zatímco v prvním případě následovalo hned po TWHEN, nyní se na stupnici přemístilo až za LOC-f a CAUS. Z toho je patrné, že forma, kterou je volné doplnění vyjádřeno, má do jisté míry vliv na roli tohoto doplnění v AČV. Respektive forma doplnění tuto roli určitou měrou předznamenává.

Z porovnání stupnic doplnění s různou formou se stupnicemi doplnění s jednotnou formou lze vyvodit, že volná doplnění vyjádřená adverbiem (typicky TWHEN, MANN) mají nižší tendenci vystupovat v roli vlastního rématu než doplnění vyjádřená předložkovým spojením.

Sémantické vlastnosti volného doplnění a vztah doplnění k řídicímu slovesu však mají na roli volného doplnění v AČV vliv větší. TWHEN si například udržuje ve všech výpovědích / klauzích na stupnici první místo a vlastním rématem bývá velmi zřídka, ať je vyjádřeno adverbiem, nebo předložkovým spojením.

Velmi patrný je vliv slovesné valence. Na stupnici se bez výjimky vyskytují napřed volná doplnění fakultativní a až po nich vždy následují doplnění obligatorní. Z toho lze vyvodit, že těsnost vztahu volného doplnění k jeho řídicímu slovesu má na roli doplnění v AČV vliv větší než sémantické vlastnosti doplnění a jeho forma.

Ukazuje se tedy, že vydělování jednotlivých druhů volných doplnění na základě sémantických kritérií je užitečné doplnit navíc o vydělení podle kritérií syntaktických.

4.6 Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu

4.6.1 Vzdálenost doplnění od řídicího slovesa

Při analýze bylo dále sledováno, zda některé druhy doplnění mají větší tendenci stát spíše těsně u řídicího slovesa než jiné, respektive které druhy doplnění stávají přímo u řídicího slovesa a které od něj bývají odděleny dalšími výrazy. Následující stupnice vyjadřují tendenci doplnění vyskytovat se (vzhledem k řídicímu slovesu) v kontaktním postavení v závislosti na typu výpovědi / klauze.

Nespecifické výpovědi / klauze

TWHEN 41 – LOC-f 55 – CAUS / DIR3-f 58 – LOC-o / (MANN-o) 75 – DIR3-o 77 – MANN-f 79

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

MANN-o 0 – DIR3-f 11 – LOC-o 17 – LOC-f 22 – DIR3-o 29 – CAUS / MANN-f 39 – TWHEN 76

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

LOC-f / TWHEN 56 – MANN-f 84

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně

TWHEN 38 – LOC-f 53 – MANN-f 88

Z číselných údajů ve stupnicích je patrné, že postavení volného doplnění těsně u řídicího slovesa, nebo vzdáleně od něj závisí na postavení tohoto slovesa ve výpovědi / klauzi. Stojí-li řídicí sloveso v povrchovém slovosledu ve výpovědi / klauzi na druhém místě, vyskytuje se většina druhů volných doplnění většinou v distantním postavení, tedy vzdáleně od něj. Neplatí to však pro TWHEN. To ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě zaujímá ve většině případů postavení kontaktní.

Je-li však řídicí sloveso ve výpovědi / klauzi na jiném než druhém místě, má naopak většina druhů doplnění (opět až na TWHEN) tendenci vyskytovat se v kontaktním postavení, a to v různé míře. Přitom platí, že silnější tendenci být v kontaktním postavení mají obligatorní doplnění a MANN-f (k MANN-f viz dále).

Z odlišného způsobu vystupování TWHEN (proti chování ostatních doplnění) lze vyvodit, že má silnou tendenci vyskytovat se na začátku výpovědi / klauze bez ohledu na postavení řídicího slovesa. Stojí-li totiž řídicí sloveso na začátku výpovědi / klauze (tj. v povrchovém slovosledu na prvním nebo druhém místě), je TWHEN těsně u tohoto slovesa, tedy hned na prvním dalším možném místě. Stojí-li sloveso ve výpovědi / klauzi dále než na druhém místě, je TWHEN v distantním postavení, tedy opět blízko začátku výpovědi / klauze.

Zda je určité doplnění v kontaktním, nebo v distantním postavení, také velkou měrou závisí na celkovém počtu výrazů ve výpovědi / klauzi. Je jasné, že v antepozici i v postpozici může stát v kontaktním postavení pouze jedna složka, ostatní musí být logicky v postavení distantním. Pokud se však v antepozici či v postpozici nachází pouze jedna složka, musí být zase nutně v postavení kontaktním. Údaje v naší stupnici vychází z různě rozsáhlých výpovědí / klauzí a počet složek v antepozici a postpozici nezohledňují. Proto je možné, aby zde kontaktní postavení převažovalo téměř u všech druhů volných doplnění.

4.6.2 Vzdálenost doplnění od řídicího slovesa s ohledem na formu jejich vyjádření

Předešlé stupnice nezohledňují formu doplnění, pouze jeho sémanticko-syntaktické charakteristiky. Forma však na postavení doplnění těsně ke slovesu, nebo vzdáleně od něj může mít vliv. Další stupnice proto zahrnují pouze doplnění vyjádřená předložkovým spojením, aby forma všech započítaných doplnění byla jednotná (podobně bude postupováno i u všech dalších sledovaných charakteristik – napřed budou sestaveny stupnice pouze na základě sémanticko-syntaktických kritérií, pak k nim bude přidáno hledisko formálního způsobu vyjádření každého druhu doplnění).

Nespecifické výpovědi / klauze

TWHEN 40 – LOC-f 55 – MANN-f 57 – CAUS / DIR3-f 58 – LOC-o 75 – DIR3-o 77 – (MANN-o 100)

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

(MANN-o 0) – DIR3-f 11 – LOC-o 17 – LOC-f 22 – DIR3-o 29 – CAUS 39 – MANN-f 40 – TWHEN 74

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

LOC-f 56 – TWHEN 60

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně

TWHEN 34 – LOC-f 53

Ukázalo se, že forma, kterou je volné doplnění vyjádřeno, má vliv zejména na vystupování MANN-f (ke vlivu formy na vystupování TWHEN viz dále).

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě se předložkově vyjádřené MANN-f zařadilo na stupnici mezi ostatní fakultativní volná doplnění. Z toho vyplývá, že MANN-f vyjádřené adverbium má silnější tendenci vyskytovat se těsně u řídicího slovesa než MANN-f vyjádřené předložkovým doplněním. Zároveň také platí, že pokud jsou všechna volná doplnění vyjádřena předložkovým spojením, mají obligatorní doplnění silnější tendenci být v kontaktním postavení s řídicím slovesem než doplnění fakultativní.

4.7 Směr umístění doplnění vzhledem k řídicímu slovesu

Ukázalo se, že některé druhy doplnění upřednostňují postavení v postpozici, jiné v antepozici. Následující stupnice vyjadřuje tendenci jednotlivých druhů kontextově nezapojených volných doplnění vyskytovat se v postpozici (ve výpovědích / klauzích s objektivním pořadem).

Nespecifické výpovědi / klauze

TWHEN 11 – MANN-f 38 – LOC-f 48 – CAUS 54 – DIR3-f / LOC-o 96 – DIR3-o / (MANN-o) 100

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

TWHEN 74 – CAUS 82 – MANN-f 86 – LOC-f 90 – DIR3-o 97 – DIR3-f / LOC-o / (MANN-o) 100

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

TWHEN 19 – MANN-f 28 – LOC-f 62

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně

MANN-f 3 – TWHEN 4 – LOC 17

Ze stupnic je patrné, že postavení doplnění do postpozice, nebo antepozice je částečně závislé na typu výpovědi / klauze. Zatímco v nespécifických výpovědích / klauzích a výpovědích / klauzích s analytickým tvarem řídicího slovesa mají některé druhy doplnění tendenci být spíše v antepozici, některé spíše v postpozici, ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě silně převažuje u všech doplnění postpozice (první místo v nich bývá tradičně vyhrazeno pro aktor), u výpovědí / klauzí typu objevení se na scéně naopak antepozice (což může ukazovat na těsné slovosledné sepětí řídicího slovesa a jevu na scéně se objevujícího).

Postavení doplnění do antepozice, nebo postpozice dále závisí i na sémantice doplnění a jeho vazbě k řídicímu slovesu. Spíše v antepozici se tak vyskytují TWHEN a MANN-f (viz výše), téměř vyrovnaně v antepozici i postpozici se objevují CAUS a LOC-f, v podstatě výhradně v postpozici pak DIR3-f, LOC-o, DIR3-o a MANN-o.

Obligatorní doplnění se přitom vyskytují v podstatě jen v postpozici, stejně silný předpoklad pro výskyt v postpozici jako obligatorní doplnění však má i DIR3-f. U něj nad syntaktickým vztahem ke slovesu zřejmě převažují jeho sémantické vlastnosti (srov. také frekvenci výskytu DIR3 – jako jediné doplnění z naší analýzy se vyskytuje převážně jako doplnění obligatorní, jako fakultativní znatelně méně, u ostatních doplnění s dvojí možností výskytu je tomu naopak).

4.8 Směr umístění doplnění vzhledem k řídicímu slovesu s ohledem na formu jejich vyjádření

Nespécifické výpovědi / klauze

TWHEN 21 – LOC-f 48 – CAUS 54 – MANN-f 68 – DIR3-f / LOC-o 96 – DIR3-o / (MANN-o) 100

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

TWHEN 67 – CAUS 82 – LOC-f / MANN-f 90 – DIR3-o 97 – DIR3-f / LOC-o / (MANN-o) 100

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

TWHEN 27 – LOC-f 62

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně

Zohledníme-li formu doplnění, vidíme, že doplnění vyjádřené předložkovým výrazem má větší tendenci objevovat se v postpozici než v antepozici. Velmi výrazná je tato tendence zejména u MANN-f. V nespécifických výpovědích / klauzích se jako předložkové spojení zařadilo až za LOC-f a CAUS, zatímco v předchozích stupnicích (bez zohlednění formy doplnění) stálo před nimi, a i procentuálně u něj začala převažovat postpozice. MANN-f vyjádřené adverbiem tak stojí v antepozici (a to přibližně v 77 %, v 71 výskytech z 92), zatímco MANN-f vyjádřené předložkovým spojením stojí v postpozici (v 69%, ve 26 výskytech z 35).

Také u TWHEN stoupla u předložkových výrazů v nespécifických výpovědích / klauzích jeho tendence vyskytovat se v postpozici, i když stále je pro něj daleko typičtější antepozice. Jako předložkové spojení se ale TWHEN vyskytuje v postpozici častěji než jako adverbium (jako adverbium se v postpozici nespécifických výpovědí / klauzích TWHEN vyskytuje přibližně ve 4 %, v 8 výskytech z 210).

U volných doplnění z analýzy tak platí, že jsou-li vyjádřena předložkovým spojením, je u nich výskyt v antepozici typický pro TWHEN, přibližně stejně často v antepozici a postpozici se vyskytují CAUS a LOC-f, spíše v postpozici pak MANN-f a téměř výhradně v postpozici se objevují DIR3-f, LOC-o, DIR3-o a MANN-o (toto platí ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě, které nemají rys objevení se na scéně).

4.9 Jak se chová volné doplnění v postpozici

Jak ukázala analýza, pro některá volná doplnění je typické postavení v antepozici, pro jiná v postpozici, některá výrazně nepreferují ani jeden tento typ a vyskytují se někdy v antepozici, někdy v postpozici.

V dalším popisu se zaměříme na chování volného doplnění v postpozici (nejprve bez ohledu na formu jeho vyjádření). Není přitom důležité, zda je pro daný typ doplnění postpozice typickým místem výskytu. Cílem je ukázat, kde obvykle stojí který typ doplnění (zda těsně u řídicího slovesa, nebo dále od něj), objeví-li se v postpozici.

Následující stupnice vyjadřuje tendenci jednotlivých typů doplnění vyskytovat se v postpozici těsně u řídicího slovesa, tedy v kontaktním postavení.

Nespecifické výpovědi / klauze

MANN-f 56 – LOC-f 58 – DIR3-f 60 – TWHEN 63 – LOC-o 74 – (MANN-o 75) – CAUS / DIR3-o 77

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

(MANN-o 0) – DIR3-f 11 – LOC-f 14 – LOC-o 17 – DIR3-o 28 – CAUS / MANN-f 30 – TWHEN 69

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

MANN-f 57 – LOC-f 59

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně

LOC-f 80

Je patrné, že ve všech typech výpovědí / klauzí, v nichž řídicí sloveso stojí na jiném než druhém místě, převažuje u všech druhů volných doplňení v postpozici postavení těsně u řídicího slovesa.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě zase u všech druhů volných doplňení zřetelně převažuje postavení distantní – jedinou výjimku představuje TWHEN. To i ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě upřednostňuje kontaktní postavení.

V rámci každé stupnice jsou si většinou procentní body vyjadřující inklinaci doplňení být v postpozici v kontaktu se slovesem hodnotově velmi blízká. Vypovídací hodnotu pořadí doplňení ve stupnici tedy nelze přeceňovat (navíc pro některá doplňení není postpozice typická a vyskytují se v ní poměrně málo – procentuální vyjádření tendence být v kontaktním postavení byla tedy v některých případech počítána z relativně nízkého základu). Přesto se ukazuje tendence obligatorních doplňení stát v nespecifických výpovědích / klauzích v kontaktním postavení častěji než doplňení fakultativní (výjimku představuje CAUS, to však může být zapříčiněno jeho relativně nízkým výskytem v analyzovaném materiálu).

4.10 Jak se chová volné doplňení v postpozici s ohledem na formu jeho vyjádření

Následující stupnice odráží tendence vystupování kontextově nezapojených volných doplňení s jednotnou formou – v podobě předložkového spojení.

Nespecifické výpovědi / klauze

MANN-f 42 – LOC-f 58 – DIR3-f 60 – TWHEN 63 – LOC-o 74 – (MANN-o 75) – CAUS / DIR3-o 77

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

(MANN-o 0) – DIR3-f 11 – LOC-f 14 – LOC-o 17 – DIR3-o 28 – CAUS 30 – MANN-f 33 – TWHEN 63

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

LOC-f 59

Zohlednění formy doplnění tentokrát výrazné změny ve stupnicích nepřineslo. Jak vyplynulo již z předchozího, v postpozici bývají primárně předložková spojení, adverbia se zdržují spíše v antepozici. Proto jsou výsledky bez ohledu na formu doplnění tolik podobné výsledkům s ohledem na ni.

4.11 Jak se chová volné doplnění v antepozici

Následující stupnice vyjadřuje tendenci volných doplnění zaujímat kontaktní postavení (s řídicím slovesem) v antepozici (nejprve bez ohledu na formu jejich vyjádření). Pro většinu doplnění je však typická postpozice a v antepozici se vyskytují velmi sporadicky. Proto jsou ve stupnici zastoupena jen doplnění, která se vyskytují i v antepozici (nezáleží přitom na tom, zda je pro ně antepozice typičtějším místem výskytu než postpozice). Cílem je ukázat, jak se chová který typ doplnění, stojí-li v antepozici – zda se vyskytuje spíše těsně u řídicího slovesa, nebo spíše vzdáleně od něj.

Nespecifické výpovědi / klauze

CAUS 36 – TWHEN 39 – LOC-f 52 – MANN-f 93

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě

TWHEN 100 – CAUS 100 – LOC-f 100 – MANN-f 100

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa

TWHEN 47 – LOC-f 52 – MANN-f 100

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně
TWHEN 35 – LOC-f 48 – MANN-f 88

Stupnice ukazují, že TWHEN a CAUS se ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě nacházejí v antepozici spíše v distantním postavení. Pro MANN-f je naopak ve všech typech výpovědí / klauzí v antepozici typické postavení kontaktní. Výskyt LOC-f v antepozici v kontaktním a distantním postavení je ve výpovědích / klauzích většinou vyrovnaný.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě se všechna doplnění v antepozici logicky vyskytují v postavení kontaktním.

4.12 Jak se chová volné doplnění v antepozici s ohledem na formu jeho vyjádření

Další stupnice zahrnují jen doplnění vyjádřená předložkovým spojením.

Nespecifické výpovědi / klauze
TWHEN / CAUS 36 % – LOC-f 52 % – MANN-f 89 %

Výpovědi / klauze s řídicím slovesem na druhém místě
CAUS 100 % – LOC-f 100 % – TWHEN 100 %

Výpovědi / klauze s analytickým tvarem řídicího slovesa
TWHEN 45 % – LOC-f 52 %

Výpovědi / klauze typu objevení se na scéně
TWHEN 35 % – LOC-f 48 %

Zohlednění formy doplnění vyskytujícího se v antepozici nezpůsobilo ani tentokrát ve stupnicích výrazné změny. TWHEN a MANN se však ve většině případů v antepozici vyskytují v podobě adverbia, zatímco v těchto stupnicích byla sledována pouze ve formě předložkových doplnění. Jako předložková spojení tedy mají v antepozici velmi podobné tendence, jako jsou-li vyjádřená adverbium. Z toho vyplývá, že vliv formy doplnění se na jeho umístění v antepozici těsně ke slovesu, nebo vzdáleně od něj prakticky neuplatňuje.

4.13 Průměrná délka volného doplnění

Délka každého volného doplnění je do jisté míry daná jeho formou. Adverbiálně vyjádřená doplnění jsou většinou jednoslovná, spíše výjimečně víceslovná (*velmi pěkně*). Možnost výskytu výrazů o různém počtu slov ale nabízejí zejména doplnění předložková. A jak ukázala analýza, délka výrazu se do jisté míry podílí na jeho umístění ve výpovědi / klauzi. Vyskytuje-li se dané předložkové kontextově nezapojené volné doplnění v antepozici i v postpozici, platí, že v antepozici bývá průměrně o slovo kratší než v postpozici, a to bez ohledu na sémantické vlastnosti doplnění a typ výpovědi / klauze. Průměrná délka většiny volných doplnění v našem materiálu jsou přitom přibližně 4 slova. TWHEN, LOC-f a DIR3-f mají průměrnou délku 3 až 4 slova, DIR3-o 4 slova, LOC-o a MANN-f 4 až 5 slov. Průměrná délka CAUS je přibližně 6 slov, zde jsou ale velké rozdíly mezi jednotlivými výskyty (některé výrazy vyjadřující CAUS jsou výrazně dlouhé, jiné spíše kratší). U LOC-f se dále objevil rozdíl mezi průměrnou délkou výrazu ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě a na jiném než druhém místě – průměrná délka výrazu vyjadřujícího LOC-f je ve výpovědi / klauzi s řídicím slovesem 4 až 5 slov, zatímco v nespecifických větách jsou to 3 až 4 slova.

Z uvedených skutečností ale nevyplývají výrazné tendence některých druhů volných doplnění vyskytovat se v závislosti na svých sémantických vlastnostech nebo svém vztahu k řídicímu slovesu ve výrazně kratších nebo delších výrazech než ostatní doplnění (nejasná je situace u CAUS – je možné, že má tendenci být vyjádřeno spíše delším výrazem, analyzovaný materiál to ale nevyjadřuje jednoznačně, počet výskytů CAUS je v něm relativně nízký).

Závěry

1 Shrnutí získaných výsledků

Pro většinu analyzovaných kontextově nezapojených volných doplnění je ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na jiném než druhém místě, které zároveň nemají rys objevení se na scéně, typičtější postavení v postpozici. Bez výjimky to platí pro všechna obligatorní doplnění a DIR3-f, které se v tomto ohledu chová stejně jako obligatorní doplnění. Spíše v postpozici se vyskytuje i předložkově vyjádřené MANN-f. V postpozici i antepozici téměř vyrovnaně se objevují LOC-f a CAUS. Antepozice je typická pro TWHEN a pro adverbialně vyjádřené MANN-f. Kontextově nezapojená obligatorní doplnění a DIR3-f se v antepozici nevyskytují vůbec.

Ve výpovědích / klauzích s řídicím slovesem na druhém místě převažuje u všech typů analyzovaných volných doplnění postpozice (antepozice je ve většině případů vyhrazena pro aktor). Ve výpovědích / klauzích s rysem objevení se na scéně je pro ně naopak typická antepozice (v postpozici se v těchto výpovědích / klauzích často nachází pouze jev na scéně se objevující, na ní existující nebo z ní mizející). Přítomnost analytického tvaru řídicího slovesa ve výpovědi / klauzi nemá na umístění volného doplnění zřetelný vliv (tento typ výpovědí / klauzí se však v analyzovaném materiálu objevoval s relativně nízkou frekvencí, a tento závěr tedy nelze zobecňovat). Vliv složeného řídicího slovesa ve výpovědi / klauzi se kvůli nízkému výskytu tohoto typu výpovědí / klauzí v analyzovaném materiálu nepodařilo přezkoumat.

Stojí-li volné doplnění v postpozici, bývá pro něj typická pozice těsně u řídicího slovesa, není-li toto sloveso ve výpovědi / klauzi na druhém místě, tj. blízko začátku výpovědi / klauze. Je-li řídicí sloveso na druhém místě, převažuje u všech analyzovaných kontextově nezapojených doplnění (až na TWHEN) naopak distantní postavení. TWHEN má za všech zkoumaných okolností tendenci stát směrem k počátku výpovědi / klauze. Zda stojí určitý výraz s řídicím slovesem v kontaktním, nebo distantním postavení, závisí zároveň na celkovém počtu výrazů, které postpozice obsahuje. Tendenci všech druhů analyzovaných volných doplnění být s řídicím slovesem spíše v kontaktním postavení tak lze do jisté míry vysvětlit tím, že se v části výpovědí / klauzí vyskytovala v postpozici jako jediný výraz. Přesto se však objevuje mírná tendence obligatorních doplnění být v kontaktním postavení s řídicím slovesem (které není ve výpovědi / klauzi na druhém místě) častěji než fakultativní doplnění.

Jiná je situace v antepozici. V antepozici výpovědi / klauze s řídicím slovesem na jiném než druhém místě stojí TWHEN a CAUS obvykle vzdáleně od řídicího slovesa, MANN-f spíše těsně u slovesa a LOC-f je v tomto ohledu nevyhraněno – v některých případech se objevuje v kontaktním postavení, v některých v distantním. Kontextově nezapojená obligatorní doplnění a DIR3-f se v antepozici nevyskytují.

Vliv na umístění volného doplnění do antepozice, nebo postpozice má do jisté míry i forma, kterou je doplnění vyjádřeno. Doplnění vyjádřená adverbium bývají v antepozici, předložková spojení spíše v postpozici. U MANN-f má způsob jeho vyjádření vliv na jeho umístění do postpozice, nebo antepozice výrazný. MANN-f vyjádřená předložkovým výrazem stojí spíše v postpozici, zatímco MANN-f vyjádřená adverbium v antepozici. U TWHEN je situace podobná, ale vliv formy zde není tak silný. I u TWHEN vyjádřených předložkovým spojením stále převažuje antepozice.

Zda se kontextově nezapojené volné doplnění vyskytne před řídicím slovesem, nebo za ním, do jisté míry souvisí i s jeho délkou, respektive počtem slov, které obsahuje. V postpozici stávají obvykle delší doplnění než v antepozici (volné doplnění v antepozici bývá v průměru o slovo kratší než v postpozici).

S umístěním volného doplnění v povrchovém slovosledu úzce souvisí také role tohoto doplnění v aktuálním členění větném. Jednotlivé druhy doplnění mají totiž různou tendenci vyskytovat se ve výpovědi / klauzi jako vlastní réma, tedy jako složka stojící typicky na samém konci výpovědi / klauze, která má zároveň sdělně nejzávažnější hodnotu. U kontextově nezapojených volných doplnění předurčuje jejich výskyt v roli vlastního rématu do jisté míry jejich vztah k řídicímu slovesu, jejich sémantika a jejich forma.

Vliv formy se přitom v naší analýze projevil zejména u volného doplnění MANN-f – jako předložkový výraz se vyskytuje v roli vlastního rématu výrazně častěji než jako adverbium.

Vliv sémantiky volného doplnění na jeho roli v AČV se zřetelně projevil u všech analyzovaných doplnění. Tendenci vystupovat jako vlastní réma mají jednotlivé druhy doplnění různě silnou podle toho, zda vyjadřují okolnosti děje časové, příčinné, místní, způsobové nebo směrové. Tendenci volných doplnění být ve výpovědi / klauzi vlastním rématem vyjadřuje následující stupnice (od doplnění s tendencí nejslabší po nejsilnější): TWHEN – CAUS / LOC – MANN – DIR3. Pozice CAUS a LOC vzhledem k sobě navzájem je přitom ve stupnici nestálá.

Analýza ukázala, že větší vliv na roli volného doplnění v AČV má však vztah tohoto doplnění k řídicímu slovesu. Čím je tento vztah těsnější, tím větší tendenci být vlastním

rématem doplnění má. Vlastním rématem tak bývají volná doplnění obligatorní. Fakultativní volná doplnění se v roli vlastního rématu objevují s výrazně nižší frekvencí. Sémantické vlastnosti samotného doplnění přitom nepřekonají vliv těsnosti vztahu doplnění k řídicímu slovesu.

Ukázalo se, že vztah řídicího slovesa k volnému doplnění, respektive slovesná valence, má výrazný vliv na roli kontextově nezapojených volných doplnění v AČV a zároveň na jejich umístění v povrchovém slovosledu výpovědi / klauze. Vliv sémantiky samotných volných doplnění je v porovnání s vlivem slovesné valence vedlejší.

Kontextově nezapojená obligatorní volná doplnění bývají na rovině AČV velmi často vlastním rématem. V povrchovém slovosledu se vyskytují výhradně v postpozici, a to často na poslední pozici ve výpovědi / klauzi (srov. vlastní réma bývá v povrchovém slovosledu typicky poslední složkou).

Kontextově nezapojená fakultativní volná doplnění se na rovině AČV objevují v roli vlastního rématu méně často než obligatorní volná doplnění. Ve výpovědi / klauzi se vyskytují jak v postpozici, tak v antepozici (záleží na jejich sémantických vlastnostech a formě).

Je zřejmé, že kontextově nezapojená volná doplnění fakultativní se v povrchovém slovosledném uspořádání výpovědi / klauze, v její syntaktické struktuře i na rovině AČV chovají do jisté míry odlišně než kontextově nezapojená volná doplnění obligatorní. K působení slovesné valence se přitom přidává působení sémantiky a dále formy kontextově nezapojených volných doplnění.

Volná doplnění (adverbiálie) však bývají v lingvistických popisech vydělována zvlášť na základně kritérií syntaktických (např. na komplementy a adjunkt – srov. dále), zvlášť podle kritérií sémantických (např. adverbiále místa, času, způsobu apod.) – např. Miroslav Grepl a Petr Karlík pracují ve *Skladbě češtiny* (1998) s pojmy komplement a adjunkt (vydělenými podle valenčnosti participantů), které sice popisují i ze sémantického hlediska (ve smyslu např. jaké sémanticky vydělené složky se zvláště objevují v roli adverbiálních komplementů), ale s pevným sémanticko-syntaktickým rozdělením a označením těchto složek nepracují. Vzhledem k tomu, že na chování volných doplnění na různých jazykových rovinách mají vliv jak faktory syntaktické, tak sémantické, bylo by užitečné tato kritéria v lingvistických popisech zkombinovat (rozdělit při popisu např. doplnění typu LOC na fakultativní LOC-f a obligatorní LOC-o).

2 Zobecnění výsledků a jejich porovnání s výsledky dosavadních výzkumů

Analýza ukázala, že faktor slovesné valence se do slovosledného uspořádání kontextově nezapojených volných doplnění promítá velmi výrazně, dokonce silněji než faktor sémantické rozdílnosti jednotlivých druhů doplnění.

Ukázalo se, že nejprve stávají v povrchovém slovosledu ta volná doplnění, která jsou v dané výpovědi fakultativní, až po nich následují doplnění obligatorní. Není tedy přesné popisovat obvyklé (bezpříznakové) pořadí např. „místa“ a „způsobu“ děje v češtině, je přitom třeba vždy zohlednit konkrétní vztah těchto vyjádření k jejich řídicímu slovesu ve výpovědi (např.: *Pronájem kancelářských ploch přijde v Brně v průměru levněji než v Praze. – Osmatřicetiletý M. Werner, který utrpěl těžké poranění mozku, leží v kritickém stavu na neurochirurgickém oddělení nemocnice v Brně-Bohunicích.*). V první příkladové výpovědi je kontextově nezapojené volné doplnění vyjadřující místo fakultativní, způsob obligatorní, proto způsob následuje až za místem. Ve druhé výpovědi je tomu naopak – způsob je fakultativní (a slovosledně předchází před místem), místo je obligatorní. Až v případě, že obě volná doplnění jsou fakultativní, rozhoduje o jejich bezpříznakovém pořadí jejich příslušnost k určité sémantické kategorii (popř. forma a délka vyjádření, viz dále). Není tedy pravda, že by bezpříznakové pořadí volných slovesných doplnění nezáviselo na druhu slovesa, u něž se doplnění vyskytuje, jak se předpokládali u systémového uspořádání Sgall, Hajičová a Buráňová (1980: 73): „[...] Je pravděpodobné, že toto primární pořadí [systémové uspořádání] je shodné pro různé významové skupiny sloves.“

Ukázalo se, že faktor slovesné valence má jako slovosledný činitel v češtině daleko rozsáhlejší působnost, než jak dokazovaly dosavadní výzkumy. *Mluvnice češtiny 3* zahrnovala valenci pouze mezi vedlejší činitele, které ovlivňují slovosled kvalifikujících adverbii. Tento vliv náš výzkum potvrdil (ukázal se na adverbiiálně vyjádřených fakultativních volných doplněních způsobu) – valenční kvalifikující adverbia mají tendenci vyskytovat se v postpozici, zatímco nevalenční (většinou) v antepozici (např. *Oba prominentní a letos až nečekaně úspěšní škodováčtí piloti – Sibera i Triner – zatím tedy vidí svůj rok 1994 jen mlhavě. – Včera ráno místního času byl slavnostně uveden do funkce nový malajský král.*). Podobnou tendenci však vykazují i ostatní analyzované druhy kontextově nezapojených volných doplnění, což dosud v české odborné literatuře nebylo spolehlivě popsáno.

Obligatorní volná doplnění mají velmi silnou tendenci vyskytovat se v postpozici. Tendence fakultativních doplnění není tak vyhraněná, některá se často vyskytují v antepozici,

zejména doplnění vyjadřující čas (kdy), některá v antepozici i postpozici (záleží přitom na délce výrazu, jeho slovnědruhové příslušnosti, ale i na pojetí jeho kontextové zapojenosti – funkční generativní popis např. považuje všechny výrazy v antepozici za kontextově zapojené). Obligatorní kontextově nezapojená volná doplnění se v antepozici (v našem materiálu) prakticky nevyskytují.

Stejnou tendenci jako obligatorní volná doplnění má ale i jedno z analyzovaných volných doplnění fakultativních – doplnění vyjadřující směr (kam). Pokud je kontextově nezapojené, vyskytuje se rovněž v postpozici. S obligatorními doplněními jej spojuje ještě jedna vlastnost. Nevyskytuje se (v našem materiálu) v jedné výpovědi společně s obligatorním doplněním. Obligatorní doplnění se totiž spolu s jiným obligatorním doplněním v jedné výpovědi nevyskytla ani v jednom případě. Z toho vyvstává otázka, zda vůbec někdy může nastat případ, kdy by se dvě obligatorní volná doplnění v jedné výpovědi setkala (je třeba ověřit v dalších výzkumech).

Volné doplnění vyjadřující směr (kam) se v porovnání s ostatními volnými doplněními chová specificky ještě v jiném ohledu. Úplně pro něj totiž neplatí vymezení volných doplnění, jak je chápe funkční generativní popis v anotátorské příručce *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 90): „Volná doplnění jsou taková doplnění slovesa, která mohou rozvíjet jakékoli sloveso [...]“. To však doplnění vyjadřující směr (kam) nemůže (srov. **Petr spal do lesa.*). V tomto ohledu se směrové doplnění chová jako aktant, který *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 90) charakterizuje takto: „Aktanty [...] rozvíjejí pouze určitou omezenou skupinu sloves, která může být vyjmenována.“

Z provedené analýzy také vyplynulo, že do jisté míry v rozporu s předpoklady funkčního generativního popisu se chovají i jiná volná doplnění. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu* (2005: 91) k volným doplněním uvádí: „I volná doplnění, která jsme [...] vymezili jako taková doplnění slovesa, která mohou rozvíjet jakékoli sloveso a jedno konkrétní sloveso mohou rozvíjet i více než jednou, jsou u některých významů sloves obligatorní. Volná doplnění jsou potenciálně přítomná u každého děje nebo stavu; každý děj probíhá v čase, na nějakém místě, nějakým způsobem. Avšak u některých sloves jsou doplnění s významem ‚času‘, ‚místa‘, ‚způsobu‘ doplněními obligatorními, nutně přítomnými ve významu slovesa (sloveso tato doplnění nutně vyžaduje).“ Ne všechny druhy volných doplnění ale obligatorní být skutečně mohou. V našem materiálu se jako obligatorní nikdy nevyskytla volná doplnění vyjadřující příčinu a čas (kdy). Příčinu jako obligatorní doplnění neuvádí u žádného ze zpracovaných sloves ani valenční slovník VALLEX,

obligatorní čas (kdy) uvádí pouze u jednoho slovesa, a to ve spojení neosobním, a tedy specifickém (*být – Bylo po žních.*). Předmětem dalšího výzkumu tak může být ověření možností ostatních druhů volných doplnění, která nebyla součástí naší analýzy, zda mohou, nebo nemohou vystupovat jako obligatorní volná doplnění a zda se mohou vyskytovat skutečně u všech sloves, která v češtině existují.

Analýza získaného materiálu dále ukázala, že zaznamenaná frekvenčně převažující pořadí kontextově nezapojených volných doplnění v povrchovém slovosledu české deklarativní výpovědi bez negace a s objektivním pořadem, která nemá povahu výpovědi objevení se na scéně, v níž zároveň není řídicí sloveso na druhém místě (a toto sloveso není ani v analytickém nebo složeném tvaru), velmi přesně korespondují s tendencí jednotlivých doplnění vyskytovat se v aktuálním členění v roli vlastního rématu – srov. následující stupnice (stupnice rematičnosti vyjadřuje stoupající tendenci být vlastním rématem, ve stupnici odrážející povrchový slovosled stojí doplnění v tom pořadí, jak by následovala za sebou zprava doleva):

Rematičnost

1. fakultativní čas (kdy)
- 2.–3. fakultativní místo (kde)
- 2.–3. fakultativní příčina
4. fakultativní způsob
5. fakultativní směr (kam)
6. obligatorní místo (kde)
7. obligatorní směr (kam)
8. (obligatorní způsob)

Povrchový slovosled

1. fakultativní čas (kdy)
- 2.–3. fakultativní místo (kde)
- 2.–3. fakultativní příčina
4. fakultativní způsob
- 5.–8. fakultativní směr (kam)
- 5.–8. obligatorní místo (kde)
- 5.–8. (obligatorní způsob)
- 5.–8. obligatorní směr (kam)

Z porovnání obou stupnic vyplývá, že valenčnost doplnění do jisté míry zároveň předurčuje i roli doplnění v aktuálním členění. Obligatorní kontextově nezapojená volná doplnění bývají zřetelně častěji vlastním rématem (tedy koncovou složkou výpovědi) než fakultativní kontextově nezapojená volná doplnění.

Podíl na slovosledných tendencích volných doplnění má i jejich forma a délka. Adverbiálně vyjádřená doplnění se vyskytují spíše v antepozici než v postpozici. Doplnění v antepozici bývá přitom kratší než stejný druh a forma doplnění v postpozici. Zohlednění či nezohlednění formy a délky doplnění má také pravděpodobně za následek rozdílnost dosud sestavených stupnic pořadí (nejen) adverbiálií v češtině – srov. stupnici tematičnosti, základního rozložení výpovědní dynamičnosti a systémového uspořádání (všechny stupnice zde byly omezeny na složky zkoumané i v naší analýze):

VD

11. kulisy (čas a místo)
12. čas (kdy)
13. místo
14. příčina

Tematičnost

4. čas
6. příčina
8. místo (kde + kudy + odkud + kam)
11. způsob

SU

2. čas (kdy)
3. místo (kde)
4. způsob
13. směr (kam)
17. příčina

Uvedené stupnice se shodují (obsahují-li tyto složky) na pořadí čas, místo, způsob (v tom se shodují i s pořadím vzešlým z naší analýzy, a to ať už ze stupnice rematičnosti nebo stupnice odrážející tendence v povrchovém slovosledu). Zřetelně rozdílné postavení má ve

stupnicích příčina. Stupnice tematičnosti ji klade na začátek, stupnice výpovědní dynamičnosti a systémového uspořádání na konec. Zde velmi pravděpodobně hraje roli zohlednění, nebo nezohlednění formy daného doplnění. V systémovém uspořádání byla zkoumána příčinná doplnění hlavně v podobě závislé klauze, zatímco ve stupnici tematičnosti se příčina objevovala výhradně jako substantivum. V našem materiálu stojí příčina (vyjádřená výhradně nevětně) v podstatě ve shodě se stupnicí tematičnosti – po doplnění vyjadřujícím čas, není však jasné její postavení vůči doplnění vyjadřujícím fakultativní místo (ve stupnici tematičnosti je ale zase místo sjednoceno s doplněním vyjadřujícím směr).

Ani jedna ze stupnic z předchozích výzkumů však nezohlednila valenčnost doplnění. Tento fakt ale výrazně neovlivnil pořadí jednotlivých sémanticky vymezených složek – naše stupnice se podle sémantických kritérií v podstatě shoduje se stupnicí systémového uspořádání (až na zařazení příčiny, její rozdílné zařazení však zapřičiňuje rozdílná forma) i stupnicí tematičnosti (v našem případě však není jasné pořadí příčiny a místa, stupnice tematičnosti ale místo, jak již bylo poznamenáno, směšuje s kategorií směru), se stupnicí výpovědní dynamičnosti souhlasí výsledky provedené analýzy v počátečním (nepočítáme-li zvlášť kulisy, které v naší analýze nebyly vydělovány) postavení času.

Skutečnost, že pořadí analyzovaných doplnění je ve všech stupnicích do jisté míry podobné, je pravděpodobně zapřičiňena tím, že se většina analyzovaných doplnění vyskytuje výrazně častěji jako doplnění fakultativní než obligatorní, a v celkovém úhrnu se proto slovosledné tendence obligatorních doplnění ve stupnicích neprojeví. Opačná tendence se projevuje (u analyzovaných doplnění) jen u doplnění vyjadřujícího směr (vyskytuje se častěji jako obligatorní než jako fakultativní), ale u tohoto doplnění vystupují jeho fakultativní i obligatorní varianta ve slovosledu velmi podobně (viz výše).

Dalším z cílů analýzy bylo i ověřit tendenci volných doplnění stát v závislosti na své valenčnosti v kontaktním, nebo distantním postavení vzhledem ke slovesu. Žádnou z těchto tendencí se však nepodařilo prokázat spolehlivě, objevila se mírná tendence obligatorních doplnění stát spíše v kontaktním postavení.

Posledním z cílů práce bylo prověřit možný vliv typu výpovědi na její slovosledné uspořádání. Neprokázalo se, že by na slovosled kontextově nezapojených volných doplnění měla vliv forma slovesa (vyjádření v analytickém, nebo syntetickém tvaru), pro nedostatek výskytů v analyzovaném materiálu nemohl být ověřen případný vliv složeného řídicího slovesa (např. typ *musel pracovat*). Částečně se prokázal vliv umístění řídicího slovesa (ve výpovědích s řídicím slovesem na druhém místě zpravidla nestojí analyzovaná volná doplnění v antepozici, bývá vyhrazena pro aktor). Ve výpovědích typu objevení se na scéně zase

zkoumaná volná doplnění zpravidla nestojí v postpozici (bývá tam jen jev na scéně se objevující, na ní existující nebo z ní mizející).

Hlavním výsledkem práce je prokázání výrazného vlivu valence řídicího slovesa na bezpříznakové slovosledné uspořádání složek v češtině. Jak bylo na základě výzkumu dokázáno, kontextově nezapojená fakultativní volná doplnění stávají obvykle v povrchovém slovosledu na jiných pozicích než obligatorní (fakultativní bývají před obligatorními) a mají i rozdílné tendence zaujímat role v aktuálním členění. Faktor slovesné valence je přitom silnějším slovosledným činitelem než příslušnost volného doplnění k určité sémantické kategorii.

Seznam použité literatury

Adamec, Přemysl: Některé otázky českého slovosledu, in *Přednášky z 34. a 35. běhu LŠS*. Praha 1995, s. 105–111.

Běličová, H.: Sémantická struktura situace versus valenční pole predikátu. (K problematice participantů implikovaných sémantikou predikátu), in *Slavia* 59, 1990, s. 113–121.

Běličová, H.; Uhlířová, L.: *Slovanská věta*. Praha 1996.

Beneš, E.: Aktuální členění věty v němčině v konfrontaci s češtinou, in *Jahrbuch für Amerikastudien*, 1966, s. 13–1.

Beneš, E.: Die Funktionale Satzperspektive im Deutschen im Vergleich mit dem Tschechischen, in *Deutsch-tschechische Beziehungen II*, 1967, 57–69.

Beneš, E.: Otázky konfrontace češtiny s němčinou, in *Časopis pro moderní filologii* 49, 1967, s. 95–104.

Benešová, E.: O sémantickém charakteru českého slovosledu, in *Slovo a slovesnost* 29, 1968, s. 34–41.

Daneš, F.: *Papers on functional sentence perspective*. Praha 1974.

Daneš, F.: Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní, in *Miscellanea linguistica*, 1971, s. 131–138.

Daneš, F.; Hlavsa, Z.: *Větné vzorce v češtině*. Praha 1981.

Dryer, S. M.: Frequency and pragmatically unmarked word order, in *Word order in discourse*, 1992, s. 105–135.

Encyklopedický slovník češtiny. Praha 2002.

Firbas, J.: On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective, *Sborník prací FF MU Brno* 20, 1971, A 19, s. 135–144.

Firbas, J.: Poznámka k místu funkční perspektivy větné ve struktuře jazyka, in *Otázky slovanské syntaxe*, Praha 1962, s. 201–209.

Firbas, J.: Ze srovnávacích studií slovosledných. (K Mathesiovu pojetí slovosledné soustavy), in *Slovo a slovesnost* 23, 1962, s. 161–174.

Flämig, W. a kol.: *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin 1981.

Flämig, W.: *Grammatik des Deutschen*. Berlin 1991.

Fleischer, W. a kol.: *Deutsche Sprache. Kleine Enzyklopädie*. Leipzig 1983.

Grepl, M.; Karlík, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc 1998.

Haftka, B.: *Deutsche Wortstellung*. Heidelberg 1999.

- Hajič, J. a kol.: *Průvodce PDT 2.0*. [online] [cit. 15.7.2009] Dostupný z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/pdt-guide/cz/html/index.html>.
- Hajičová, E.: "Free" word order described without unnecessary complexity, in *Theoretical Linguistics* 17, 1991, s. 99–106.
- Hajičová, Eva: K některým otázkám závislostní gramatiky, in *Slovo a slovesnost*, 2006, s. 3–26.
- Hajičová, Eva: Prague School syntax and semantics, in *Concise History of the Language Sciences*, Cambridge 1995, s. 253–262.
- Hrbáček, J.: *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha 1994.
- Hrbáček, J.: Věta jednoduchá, věta složená a souvětí, in *Český jazyk a literatura* 43, 1992–1993, s. 52–58.
- Karlík, Petr: Hypotéza modifikované valenční teorie, in *Slovo a slovesnost* 61, 2000, s. 170–199.
- Kindt, W.: Wortstellung als Problem einer dynamischen Grammatik, in Haftka, B.(ed.): *Was determiniert Wortstellungsvariation?* Opladen 1994, s. 49–62.
- Latour, B.: *Verbvalenz. Eine Einführung in die dependentielle Satzanalyse des Deutschen*. München 1985.
- Lopatková, M.; Žabokrtský, Z.; Kettnerová, V.: *Valenční slovník českých sloves*. Praha 2008.
- Mathesius, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt: soubor statí*. Praha 1947.
- Mathesius, V.: Základní funkce pořádku slov v češtině, in *Slovo a slovesnost* 7, 1941, s. 169–170.
- Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: Anotátorská příručka, I, II*. Technická zpráva ÚFAL TR-2005-28. Praha 2005.
- Mithun, M.: Is Basic Word Order Universal?, in Payne, D. L. (ed.): *Pragmatics of word order flexibility*. Amsterdam/Philadelphia 1992, s. 15–3.
- Mluvnice češtiny III*. Praha 1987.
- Panevová, J.: *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha 1980.
- Panevová, J.: Ještě k teorii valence, in *Slovo a slovesnost* 59, 1998, s. 1–13.
- Panevová, J.: On Verbal Frames in Functional Generative Description. Part I, in *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 22, s. 3–39, Part II, in *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 23, s. 17–52.
- Paračková, J.: Zur Theorie und Praxis der Valenz aus konfrontativer Sicht, in Kozmová, R. (ed.): *Sprache und Sprachen im mitteleuropäischen Raum*. Trnava 2005.
- PDT-Vallex 2.0*. [online] [28.7.2009] Dostupný z WWW:

<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/visual-data/pdt-vallex/vallex.html>.

Popela, J.: Věta, větné jádro a větné typy. *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury* 16, 1972, 141–161.

Příruční mluvnice češtiny. Praha 2001.

Půček, M.: *Topologie einiger Ergänzungen im rhematischen Teil des deutschen Satzes im Vergleich mit dem Tschechischen*. Praha 1993, diplomová práce.

Rysová, K.: „Doma poslušně uklízí, ale v práci se chová divně“ – jak je to německy? (O vlivu valence na slovosled české a německé výpovědi), in *Čeština doma a ve světě* 16, 2008, s. 133–140.

Sgall, P.: Valenz und Typologie, in *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 45, 1992, č. 2, s. 200–206.

Sgall, P.; Hajičová, E.; Buráňová, E.: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha 1980.

Sgall, Petr; Panevová, J.: *Jak psát a nepsat česky: naše čeština a naše nešvary*. Karolinum. 2004.

Sussex, R.; Cubberley, P.: *The slavic languages*. New York 2006.

Svoboda, A.: České slovosledné pozice z pohledu aktuálního členění (I) a (II), in *Slovo a slovesnost* 45, 1984, s. 22–32.

Svozilová, N.; Prouzová, H.; Jirsová, A.: *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Praha 1997.

Šabršula, J.: Struktury lineární, struktury funkční, in *Časopis pro moderní filologii* 73, 1991, s. 76–79.

Šindlerová, J.: An Insight into the Semantics of Directional Valency Complementation (dosud nepublikováno).

Tomlin, R. S.: *Basic word order. Functional Principles*. Kent 1986.

Uhlířová, L.: *Knížka o slovosledu*. Praha 1987.

Uhlířová, L.: O vztahu sémantiky příslovečného určení k aktuálnímu členění, in *Slovo a slovesnost* 35, 1974, s. 99–106.

Uhlířová, L.: Slovosledné principy v jazykovém systému a v řeči (na okraj evropského typologického projektu), in *Slovo a slovesnost* 53, 1992, č. 4, s. 292–299.

Uhlířová, L.: Vztah syntaktické funkce větného členu a jeho místa ve větě, in *Slovo a slovesnost* 30, 1969, s. 358–370.

Yule, G.: *The Study of language*. Cambridge 1996, s. 127–161.

Zimová, L.: Syntax češtiny valenčně pojatá, in *Český jazyk a literatura* 47, 1996–1997, s. 41–42.

Obsah

Anotace	4
Abstract	5
Seznam zkratek	6
Předmluva	7
Teoretická část	9
Pojem slovosled	9
Slovosled v češtině	10
Slovoslední činitelé v češtině	10
Aktuální členění	11
Úvod do problematiky	11
Teorie spojené s aktuálním členěním	12
Vilém Mathesius a jeho předchůdci	12
Objektivní a subjektivní pořad	13
Jan Firbas a jeho pokračovatelé	13
Výpovědní dynamičnost	14
Vymezení kontextové zapojenosti ve „firbasovském“ pojetí	15
Základní rozložení výpovědní dynamičnosti	16
Vliv sémantiky větné složky a slovesné valence na roli složky v aktuálním členění	18
Základní slovosled	21
Petr Sgall, Eva Hajičová a jejich skupina	22
Pojetí kontextového zapojení ve FGP	23
Systémové uspořádání a výpovědní dynamičnost	27
Výpovědní dynamičnost v základu věty	28
Výpovědní dynamičnost uvnitř ohniska	28
Systémové uspořádání	28
Hlubkový a povrchový slovosled	31
Sémantika větných složek	33
Záměr mluvčího, komunikativní perspektiva	35
Gramatická stavba výpovědi	36
Řídící a závislá složka	36
Slovnědruhová příslušnost složky	36

Větnost – nevětnost vyjádření	37
Postavení verba finita	37
Rytmická stavba výpovědi	38
Styl	39
Valence	40
Základní vymezení pojmu	40
Valence ve funkčním generativním popisu	40
Slovesná doplnění	41
Valenčnost slovesných doplnění	41
Kritéria pro určování valenčnosti doplnění	42
Valenční slovníky ve FGP	44
Vliv valence na český slovosled	45
Hlavní dosavadní poznatky ke slovosledu adverbialií v češtině	48
Cíl práce	50
Podrobné rozpracování hlavních cílů práce	50
Poznámka k výběru dat	51
Metody a postup práce	53
Způsob vyhledávání výpovědí k analýze v PDT	56
Výběr druhů adverbialií (volných slovesných doplnění) k výzkumu	56
Čas (TWHEN)	56
Místo (LOC)	57
Způsob (MANN)	58
Příčina (CAUS)	59
Směr (DIR3)	59
Vymezení základních pojmů pro potřeby diplomové práce	60
Adverbiále – volné slovesné doplnění	60
Sémanticko-syntaktické vymezení adverbialií (volných slovesných doplnění)	60
Kontextová zapojenost	60
Valenčnost – obligatornost	63
Vlastní réma	63
Antepozice, postpozice	63
Kontaktní, distantní postavení	63
Délka doplnění – počet slov	63
Forma	64

Věta, výpověď	64
Klauze	64
Predikátové sloveso	64
Objektivní pořad	65
Složené řídicí sloveso	65
Řídicí sloveso na tzv. druhé pozici	65
Objevení se na scéně	66
Nespecifická výpověď / klauze	66
Analytická část	67
Popis získaného materiálu	67
Základní slovosledné postavení kontextově nezapojených zkoumaných volných doplňů	68
Charakteristika jednotlivých zkoumaných druhů volných doplňů v povrchovém slovosledu	71
TWHEN	72
Role TWHEN v aktuálním členění	72
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	73
Vzdálenost TWHEN od řídicího slovesa	73
Směr umístění TWHEN vzhledem k řídicímu slovesu	74
TWHEN a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	74
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících TWHEN	76
Forma doplňů – způsob vyjádření TWHEN	76
Vliv způsobu vyjádření TWHEN na jeho umístění do antepozice, nebo postpozice	76
Přehledové shrnutí: vliv způsobu vyjádření TWHEN na jeho postavení do antepozice, nebo postpozice	78
Délka TWHEN a její vliv na umístění doplňů do antepozice, nebo postpozice	79
TWHEN – přehledové shrnutí	79
Rovina AČV	79
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	80
Rovina formální – formální charakteristika výrazů vyjadřujících TWHEN	80
Schematické vyjádření	80
CAUS	81
Rovina AČV	81
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	82

Vzdálenost CAUS od řídicího slovesa	82
Postavení CAUS vůči řídicímu slovesu	82
Přehledové shrnutí: CAUS a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	82
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících CAUS	83
Forma doplnění – způsob vyjádření CAUS	83
Vliv způsobu vyjádření CAUS na jeho umístění do antepozice, nebo postpozice	83
Délka CAUS a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	83
CAUS – přehledové shrnutí	84
Rovina AČV	84
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	84
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících CAUS	84
Schematické vyjádření	85
LOC	86
LOC-f	86
Rovina AČV	86
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	87
Vzdálenost LOC-f od řídicího slovesa	87
Směr umístění LOC-f vzhledem k řídicímu slovesu	87
Přehledové shrnutí: LOC-f a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	87
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-f	89
Forma doplnění – způsob vyjádření LOC-f	89
Délka LOC-f a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	89
LOC-f – přehledové shrnutí	89
Rovina AČV	89
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	90
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-f	90
Schematické vyjádření	90
LOC-o	91
Rovina AČV	91
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	91
Vzdálenost LOC-o od řídicího slovesa	91
Směr umístění LOC-o vzhledem k řídicímu slovesu	92

Shrnutí: LOC-o a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	92
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-o	92
Délka LOC-o a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	93
LOC-o – přehledové shrnutí	93
Rovina AČV	93
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	93
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících LOC-o	93
Schematické vyjádření	93
MANN	94
MANN-f	94
Rovina AČV	94
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	94
Vzdálenost MANN-f od řídicího slovesa	94
Směr umístění MANN-f vzhledem k řídicímu slovesu	95
Shrnutí: MANN-f a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	95
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících MANN-f	96
Forma doplnění – způsob vyjádření MANN-f	96
Vliv způsobu vyjádření MANN-f na jeho umístění do antepozice, nebo postpozice	96
Délka MANN-f a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	97
MANN-f – přehledové shrnutí	97
Rovina AČV	97
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	98
Rovina formální – formální charakteristika výrazů vyjadřujících MANN-f	98
Schematické vyjádření	98
MANN-o	99
Rovina AČV	99
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	99
Vzdálenost MANN-o od řídicího slovesa	99
Směr umístění MANN-o vzhledem k řídicímu slovesu	100
Přehledové shrnutí: MANN-o a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	100
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících MANN-o	100
Forma doplnění – způsob vyjádření MANN-o	100
Délka MANN-o a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	100

Schematické vyjádření	101
DIR3	102
DIR3-f	102
Rovina AČV	102
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	103
Vzdálenost DIR3-f od řídicího slovesa	103
Směr umístění DIR3-f vzhledem k řídicímu slovesu	103
Shrnutí DIR3-f a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	103
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR4-f	103
Forma doplnění – způsob vyjádření DIR3-f	103
Délka DIR3-f a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	104
DIR3-f – přehledové shrnutí	104
Rovina AČV	104
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	104
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-f	104
Schematické vyjádření	105
DIR3-o	105
Rovina AČV	105
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	105
Vzdálenost DIR3-o od řídicího slovesa	105
Směr umístění DIR3-o vzhledem k řídicímu slovesu	106
Přehledové shrnutí: DIR3-o a řídicí sloveso – vzdálenost a směr postavení od řídicího slovesa	106
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-o	106
Forma doplnění – způsob vyjádření DIR3-o	106
Délka DIR3-o a její vliv na umístění doplnění do antepozice, nebo postpozice	106
DIR3-o – přehledové shrnutí	107
Rovina AČV	107
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	107
Formální charakteristika výrazů vyjadřujících DIR3-o	107
Schematické vyjádření	107
Jak vystupují jednotlivá volná doplnění ve výpovědi / klauzi v porovnání s ostatními	108
Syntaktické možnosti volných doplnění v závislosti na jejich sémantice	108

Frekvence výskytu	108
Forma výskytu	109
Rovina AČV	109
Stupnice četnosti výskytů volných slovesných doplňků v roli vlastního rématu s ohledem na formu jejich vyjádření	111
Rovina syntaktická – umístění v povrchovém slovosledu	113
Vzdálenost doplňků od řídicího slovesa	113
Vzdálenost doplňků od řídicího slovesa s ohledem na formu jejich vyjádření	114
Směr umístění doplňků vzhledem k řídicímu slovesu	115
Směr umístění doplňků vzhledem k řídicímu slovesu s ohledem na formu jejich vyjádření	116
Jak se chová volné doplňky v postpozici	117
Jak se chová volné doplňky v postpozici s ohledem na formu jeho vyjádření	118
Jak se chová volné doplňky v antepozici	119
Jak se chová volné doplňky v antepozici s ohledem na formu jeho vyjádření	120
Průměrná délka volného doplňku	121
Závěry	122
Shrnutí získaných výsledků	122
Zobecnění výsledků a jejich porovnání s výsledky dosavadních výzkumů	125
Seznam použité literatury	131
Přílohy	
Obsah	